

СУЧАСНІСТЬ

І. Калинець: Поезії — О. Ізарський: Віктор і Ляля — Б. Олександрів: Про форму, зміст і людське серце — Ю. Соловій: Мирослав Радич — спогади і враження на тлі його доби — А. Г. Горбач: Українські мотиви у творчості Йозефа Рота — Е. Райс: Правий та лівий умонастрої в літературі та мистецтві — Б. Осадчук: Югославські комуністи на власних позиціях — Р. Рахманний: Діти чумацького шляху за кордоном — Л. Білас: Гутенберг і Федоров — Критика і бібліографія — Огляди, нотатки

3 (51)

БЕРЕЗЕНЬ 1965

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

3 (51)

БЕРЕЗЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Войчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених
та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der
Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ІГОР КАЛИНЕЦЬ: ПОЕЗІЇ

Ігор Калинець — західноукраїнський поет наймолодшої генерації, народився 1939 року в Ходорові, Львівської області, закінчив 1961 року філологічний факультет Львівського університету. Тепер працює у Львівському обласному державному архіві. З першими віршами виступив ще за студентських років. У 1964 році друкувався в журналах «Зміна», «Дніпро» і «Жовтень». Приготував до друку першу книжку поезій. Ігор Калинець використовує мотиви й образи народного мистецтва й поезики, в урбаністичних віршах близький до Богдана Ігоря Антонича, поетична спадщина якого захоплює сьогодні молодих поетів на Україні.

В. КРАВЦІВ

МІСТЕЧКО

Містечко з чашами золотих калабань,
де осінь справляє обряд листопада,
де вечір на вечерю собі забав
місяця диню й сузір винограду.

Містечко, освічене електрикою айстр,
вкрите столітньою дахівкою моху,
На цвинтарі спить останній твій майстер.
Тільки куц глodu береже його спокій.

Містечко з розсохлими кобзами лип,
з покрученими струнами віття.
Знов музика батьківщини мені болить
і не перестане ніколи боліти.

МАРІЙКА

За тобою чогось тужно стало мені, Марійко,
в лотоки спогадів хлинула осіння яса.
Білогрекого місяця по золотих зарінках
я відвік зустрічаю, як палець, сам.

Чи слухаєш зараз вітрів вовкулачу басоллю,
що з-за пагорбів легінять ялові, хай їм грець!
Чи, може, також, як і я, наодинці з собою
веслами згадок осінь, як море, гребеш!

Ніяк нам тепер не обійтись без сантиментів:
в лотоки споминів хлиняла осіння яса.
За один поцілунок сплачуєш вічну ренту
білогрекому місяцю і золотим небесам.

(«Зміна», ч. 1, 1964)

МІСТО

Заквітли димом жерла гінких коминів
На передмісті,
Що вгризлось асфальтом в поле.
Йде похід армії звитяжного каменю,
І пижуються щільно бруку полк за полком.

Своє дожив баюр і бездомних псів магістрат,
Квапливо вивтікало будяччя пустирів кону.
За бусолею сонця накреслено магістраль
З кварталами вітрин і вітражами неону.

Крутиться голова від мережі сталевого зводу,
На яким небо напнулось зоряним тентом,
На майдані спинився геніяльний полководець
З молотом, що прикипів до постаменту.

МИСТЕЦТВО

Олекса Новаківський

I

Осяяна сонячною повінню,
Вона дивилася з його полотен
очима,
що були повними
невимовної скорботи.
І тому, що він прагнув бунту
і гострої,
як вістря,
музики,
вона мусила бути
його Музою.

II

Він був задуманий і величний,
зайнявши весь сонячний простір,
до людей повернув обличчя
мудре і гостре.

А вона була десь в перспективі,
обличчя мала на руку оперте,
обличчя безнадійне і красиве,
і була його автопортретом.

(«Жовтень», ч. 4, 1964)

ПИСАНКИ

Виводить мама дивним писачком
по білому яйці воскові взори.
Мандрує писанка по мисочках
із цибулиним золотим узваром,
з настоями на травах і корі,
на веснянім і на осіннім зіллі —
і писанка оранжево горить
у філіграннім сплеті ліній.
То вже вона як дивовижний світ,
то вже дзвенить як згусток сонця,
бувають буйно квіти у росі,
олени бродять в березневім сонці.
І стилізовані сплітаються сади
у маєві густих обрамлень.
мереживом найтоншим мерехтить
геометричний космацький орнамент.
... І я поплив у світ дитячих мрій,
на білі колискові оболоні:
котились писанками із гори
ясні сонця у мамині долоні.

КИЛИМИ

На арфах предвічних кросен
тчуть барвисті мелодії килимів
хитрорукі рапсоди з Косова,
з Поділля, Полтавщини,
з-під Києва.

Щоб снувалась щедрівка вовни
на щедрім столі святкової вечері,
щоб кохання тонами повними

(Продовження)

9

Жовтень. Цілий день небо сушилося, цілий день засвічувалися цятковані корони дерев. Нарешті під вечір сонце залило рівно три чверті повітряної бані. Та не надовго. Крижана четвертина непомітно насичує світло вологою... Поволі гаснуть ліхтарі осені в листі...

А вночі рухнув біблейський дощ. Поміж островами з листя, провулком попливли в долину ріки. На ранок об'явилися холодні течії в повітрі.

Похололи ранки й вечори.

Віктор свідомо марнував недільний ранок. З Льокою через кухню виносили квіти під хату. Пересаджували.

Душа підметена, як пуста комора. Ні зернини радості. Тільки тополя понад вікном Льокиної кімнати, біля немічного парканчика над мізерним трикутником схиленої в яр сусідської садиби. Тільки розлога основа конуса приготованої під квіти землі — у траві, під деревом... Пальма і фікус біля ганку.

Льока, такий мовчазний, такий поступливий, розправляє коріння в полив'яних горщиках і тримає деревця за стовбурці й за чуприни.

За недільним обідом батько ніяк не міг заспокоїтися: такий день золотий вилуштився! Ідальня нагадувала вогнище, гору палаючої кукурудзи — цупкі качани й стебла, бадилля... Світляна кашка на підлозі й на стінах, на стелі й за меблями, посеред столу.

Іли наче соромлячись, — посміхалися й мружили очі.

Тато, після відпочинку у Великих Радутах, здавався коли не дебелим, то бадьорим. Спелеліле в голод обличчя його посвіжіло. Напівсивий, срібний і вутлуватий, проте жвавий. Здавався навіть плечистим і виповненим. Розрослися й поруділи його вуса й борідка. З-під іржі виглядав сніг. Карі очі, з сльозинкою, посміхалися по-старому, — сумно. Часто веселилися його губи, щоки й кремезні зуби.

Мама стала надто тяжкою і здавалася старшою за свій вік. Гарне було в неї волосся. Луб'янцем сплетені коси під білим

гребнем. Наче наведені сірою щіточкою, побілілі очі мамині знову трохи заголубіли.

Дрібна, ще й досі не до тла сива, бабуся, висохла до кістки. Ніякі голодування не дошкуляли їй більше. Вона тільки знати хотіла, звідки це на світі мода пішла душити людей голодом.

До неї в їдальню, на канапу, приходили прощатися на ніч Віктор і Льока. Трохи розвеселити її, посмикати її за сіреньку кіску.

— Коси в тебе, — казав Віктор серйозно, — як мишачий хвостик!

Або деклямував бабусі «шедеври».

— Як, як, як?! — хапалася вона. — Це ти сам вигадав чи підслухав?!

— Військова таємниця! — й прикладав пальця до губів: цить!

Але на «біс» виконував щонебудь «із іншої опери»:

Як був у нас Микола дурачок,
То хліб був ц'ятачок,
А як прийшли розумні комуністи,
То нічого стало їсти.

Цієї осени «старшим» став і Льока: п'ята кляса. Він — білявий і світлоокий. Непомітні брови. А шия — олівець. Непомірно розкішне у нього волосся: кучері валами. Як у мами, тільки ясне. Стрункий він і довгоногий, як Віктор.

Віктор — сухар підпечений. І в чорній косоворотці сукняній. Сяючий чуб норовить, як парасолькою, заховати його опукле чоло й голубі очі, навести тінь на смугляві й без того щоки, рівний ніс і пухкі губи. Треба усмиряти долонею, укладати на скроню, за вухо.

Мама й тато зразу одягнули пальта. Пішли на Манастирську, до бабусі Комарецької.

Віктор і Льока перенесли на кухню брудний посуд і накрили парадною скатерттю стіл.

*

У неділю треба було нарешті взятися за щоденник: звести докупи власні думки, з нотатника і щойно викресані, й чужі — виписати з закладених папірцями сторінок позначені олівцем цитати, підсумувати читання за два-три тижні.

Букетом розцвітала в таку годину вузькогруда кімнатка над провулком. Птицями розліталися руки — облетіли земну кулю... Часом Віктор схоплювався з-за столу і ноги його самовільно черкали ліноль. Юнакові ввижалися чіткі па вальсу.

На першій сторінці нещодавно відновленого щоденника Віктор поставив аж три співзвучних один одному епіграфі:

«Бо від праці не вмирають». — Лютер.
“Doch golden Korn und Ernteseget
reift nur heran bei Sonnenlicht.
Was nuetzen Gram und Traeumerein?
Wer Schaffen will, muss froehlich sein!” — Fontane.
“Je ne travaille pas, je m’amuse”. — Maillol.

Назовні це звичайний шкільний зшиток — воцана палітурка, вигиниста, тінява. Схожий на плян багатоповерхових кварталів посеред світлорожевих околиць — аркуш промокатки. Але сторінки... то списані дбало, по-готовому, то нашвидку — імпровізація, надхнення... А як ревниво, як ретельно позакреслювані рядки...

І записам цим місяць? — Не місяць. Вони сплав і літніх, і ще весінніх нотаток і листків. Он доказ: «Травневий вечір».

Віктор перечитує свої записи, горне щоденник.

«Блякне день. Чорний ліс. На горі погасла Полтава. У небі зірочка — головка вогника на свічці. Раптом — річками, озерами аромати з мочарів і від Ворскла».

«15 вересня. Діло і витривалість. Геть тінь прекраснодухости! З людьми досить відносин міжконтинентальних, навіть плянетарних. Бо мое життя для праці!»

«Прози у нас немає. Є — лірика. Епічна проза, роман лісом ростуть... за ліричними горбами й шпильями».

«Докінчив свій „Степ”. Трагічна й одночасно комічна історія — до того м’явся, з правої ноги налягав на ліву і навпаки: щоб вийшло щільно, ядерно, без периферії».

«Почав перекладати „Вертера”. — А школа? Час? — Марна мрія, звичайно. Але хочеться перелити абзаци Гете в українські склянки. Щоб засвітилися вони, як біжу із школи, як уроки вчу. Як ляжу вночі».

... Віктор, зворушений «заглядинами» і розсерджений — підряд кілька днів — пропусками, схопився за ручку: «Записи мої епізодичні. І тому ціни не мають... Разом з тим, втрачені для щоденника дні здаються шкодою, збитком... Отже мають вартість і рядки мого зшитка? ! Бо інакше назавжди, назавжди ринуть дні мої...»

«Читання мое стало багатоповерховим і плутаним. Необхідне з випадковим пополам. Ляля розколує свої шафи і... на мому столі, у моїй хаті сяють такі Мон-Бляни поезії, такі шедеври, вражаючі знахідки, відкриття... Йоганна Карлівна весело й впевнено підкидає в багаття німецьких дров. Наталія Олександрівна, як про послугу, просить більше читати по-французькому. А я ще заходжу до бібліотеки полюбуватися новими надходженнями... Сам себе за чуприну відтягнув від новини — як зима, білого тому „Сербського епосу”. Взяв додому „Чорне море” Паустовсь-

кого . . . А часу бракує . . . Три тижні дочитував кавказький щоденник Марієти Шагінян. — Заманулося поласувати . . . А в книзі нічого подібного! Не гори розляглися посеред книги, не горці на конях, не лірика, не ландшафт мальовничий . . . Справа повернулася серйозно і захопила думку. Замість барв — пекучі потреби країни, відомості, факти. Найпотужніші лінії книги — виробництво, будівництво, Індустрія.

«М. Ш. думає. Як ніхто з російських белетристів. У ній культура московських німців Метнерів й європейських університетів. Жінка тримає носа за вітром: за свої визнає вже доктрини матеріалізму, біологізму й колективізму . . . Знає, що робить.

«Кілька її думок . . . написано для мене! — Щоб писався мій щоденник. Щоб не марнувалося життя.

«Україну згадано двічі: поперше, вона здивувалася, що в Мелітополі говорять по-українському, подруге, підозрілим здався їй настрій харківських українців. Жодного тобі ентузіазму! . .

«Тюхтій у міській раді не виявив ніякісенького інтересу до трагічних подій — землетрус — у Вірменії, до будівництва вірменської гідроелектростанції. А М. Ш. приїхала до Харкова за генераторами . . .

«Зробив багато виписок. Кілька „звернених до мене” місць:

„Я бурчу, старію. Я мало поважаю людей. Як мало людей! Усі — чутливі фантоми, і ніхто, майже ніхто не дорожить пізнанням істини, кожен любить брехню. Я переконуюся, що в масі — люди винянчені брехнею.

„Ранком читала „Wilhelm Meisters Wanderjahre”. Безконечно люблю цю річ. У Гете жодного фальшивого слова”.

„Сьогодні ранком Goethe „Zur Morphologie”. Даю собі слово купити, як тільки осяду на місці, добру бібліотеку й знову візьмуся за класиків. Зараз мене вабить Руссо. На протязі низки років я дезорганізувала свій дух, зруйнувавши з таким зусиллям досягнуту систематику дня. Треба жити, маючи перед собою день. Треба безнастанно враховувати, бо часом опанована метода сама по собі стає змістом, а це майже рятунок, коли всякий інший зміст життя вичерпано”.

„Геній — це напрямок. Спрямувати волю і означає бути геніальним. Варто також вчитися регулювати, щоб не прийняти перенапрягу (всяка перевитрата є регресом, початком зриву) за натиск. Тому треба переносити енергію з дня на день, не боячись пустих павз”».

*

Рипнули двері. Віктор дописав цитату й думав, сумнівався, власне: випустити чи навести ще двоє місць з книги — про потребу щоденно розпалювати мозок на повну силу, про школу й взагалі виховання, як дренаж, подібно до схилів гір, людських характерів.

Бабуся стала перед внуком і посміхнулася загадково й на-смішкувато. Зняла очі до стелі й промовила, зідхнувши: «Мадмуазель!»...

У провулкові, перед дверима, носиком черевичка нагортала піраміду грудочок і пилу... Люба!

Вона... майже сміялася над собою, над своїми почуттями. Розуміла все... Розуміла, що все це схоже на поступку дитині... От потягнуло дитинча її за руку в Лялин провулок...

Довкола білих ямочок на щоках дівчини плесами яріли троянди. Білими зубами хвалилися губи. Сльозинка — в запалі очей.

— Золото! — гукнув Віктор і несподівано чмокнув дівчину в чоло.

Бабуся стояла у дверях і не вірила своїм очам: зірка-дівчина і Віктор!.. Не знала, не підозривала, не думала!..

Люба розшарілася, розгубилася. Пам'ятала тільки, що ти-снула бабусину руку, що потім бабуся чомусь поцілувала її в щоку, що в коридорчик вийшов Льока і вона з ним познайомилася.

Раптом усі стали «давніми знайомими». — Як це я ніколи не зустріла, не помітила Льоки?! Серед тисячного натовпу впізна-еш його волосся й такі свіжі, такі голубі, майже сині очі!.. А Віктор розбійник з великого шляху... Цілується у бабусі пер-ред носом...

Люба довго розглядала книги. Гарно складала ноги, підбирала спідницю й присідала до нижніх полиць. І все більше книг бра-ла в руки й відкладала на стіл. Одягла окуляри, рогові, величезні.

На ній знайома Вікторові м'яка блюзочка — цілком біле тло, по ньому, що два пальці, по два струмки ніжнорожевої пружки, ніжнорожевий ковнірець. У ній Люба була минулої зими на Келлінському...

Проста, найпростіша на світі річ: Люба у нього за столом розглядає книжки. Він стоїть за нею або поруч крісла... Її волосся — Віктор звик шукати його в читальній залі — у нього на грудях, на плечі. Любине обличчя раз-у-раз здійсмається і смі-ється до нього. Її руки... Що за ніжні суглоби білих пальчиків! Що за шкіра!.. Навіть товстенькі гудзики на її блюзі ожили — тьмяно поблискували. Здогадувалися про радість зустрічі.

Часом Віктор відходив від гості й приносив на стіл книгу, роз-добував для неї один з пліздом зложених на полиці альбомів.

— Рафаель. Жаль, що чорний.

— Що за голова, — каже Люба. — І здається, що місцями можна уявити кольорит.

— Та напевне фальшиво... Подумати тільки, ми ще нічого не бачили!..

— У нас дома — Гоголь і Лермонтов у допотопних виданнях, з ятями. Бог його знає, звідки вони взялися у нас. До моєї ери це, це напевно, — засміялася Люба. — Та ще оце прибулдився

Жуковський. Як його не шпурляють, не нехтують... Дебелий томило, царський... Хоч взагалі у нас жити книгам добре, спокійно... У нас все медичні журнали, татові. Мамина домена — хемія...

Незадоволення, жалю в голосі її не було й тіні. Люба сміялася. — Не над своєю родиною. Над людським життям, над світом.

Досі Віктор нічого не знав про Любу. Майже нічого: кілька слів Йоганни Карлівни, деякі дрібниці від Лялі. Жила вона наче за тридев'ять земель від Віктора. За горами, за долами. Могло здатися, що на місяці зникала в єгипетських пустелях і забувалася... Тільки вікна на другому поверсі проглядали крізь каштани й рожевіли, золотилися ранком, багряніли й гасли вечорами. На ніч.

Вікторові марилося, що за дверима лікарського мешкання — чому? — Люба була самотньою. Одну мить, але Віктор жалів і голубив дівчину... Знанням здавався йому побут цілої родини...

Враз Віктор розсміявся.

— Що трапилося? Що таке?! Що ви знову наробили?! — Люба закрила «Рафаеля», зиркнула юнакові в очі. Дуже підозріло й насмішкувато.

— Чайки... Чайки черкають уяву!

І це була правда. Чиста правда. Люба повірила, що нічого не трапилося. У Віктора розгулялася уява, більше нічого. — Невільно зняла руки до його плечей, до його шік.

Віктор раптом пригнувся до дівчини.

— Ні, — хитнула головою Люба, — не треба!

Віктор зупинився. Обережно відірвалися від губів губи. Уляглися руки.

Віктор не намагався більше щочкою притулитися до Любиної щоки й обняти дівчину за плечі.

*

Любі захотілося, як раму, виїняти нутро, вміст цього затишного світка й заховати його для себе. На віки вічні. Щоб сонце так і не меркло в цьому вікні над кручею. І щоб у нього з-за рогу заглядала жовта кленова гілка. Хай через Вікторову кімнату так і стоїть світляний кордон: налитий сонцем косяк хати біля вікна — у ньому пів крісла, стіл з палерами в брунатному і в чорному бюварі, двері до їдальні, і світла тінь на книжкових полицях, на ліжковій й килимковій... І хай мерехтять кахлі пічки...

Вийшли з провулку. До парку Франка.

Сухе листя на газонах. Копирсни — мокре, тліє. Поповзні вологи на дереві. Хризантеми квітнуть, срібні й золоті. Осіння пряжа в полонаних квітниках.

У паркові листя по коліна. Зелено-золотаве під кущами. Тон-

кошкіре біля клена. Обпечене, покручене попід дубами. Багато ще й зеленого. А то облицьоване міддю. Червоне.

Самотні листочки на верхів'ях голих деревець. Уже цілі алеї і сади — сіра сітка. Синькою помальоване небо: ведмедики, коники, баби. Та ще задеркуваті скалки-хмарки загонами.

На голову й плечі, на шарудке цвинтарище довкола — сльози дерев, золоті й червоні.

Пішли просікою з гори. Розмовляючи, спостерігали, як сварилися й билися їхні руки. Як півні.

Люба згадала дитинство. Вона любила витглядати на пусту Стрітенську, на каштани попід татовими лікарнями. З-за дерев біліли верхні поверхи, чорніли вікна й дахи.

Віктор розповів про свою дитячу мрію. Йому хотілося винайти лік проти смерти. Щоб люди жили скільки схочеш... Товк з Льюкою молотком і змішував таблетки з маминої аптечки. З'явилася і думка про оживлення мертвих. Коли в Сонгороді померла мати цілого виводка дітлахів. Але це вже була тяжка проблема: як примусити мертвих приймати порошки та ще й запивати їх водою?!

Люба сміялася. Про хвороби й смерть вона знала також від віку: удень і вночі за татом приїздив візник і чекав перед парадним... Вона довідалася навіть, що всі помруть, як будуть старими... Проте з цього приводу жалю не відчувала. Не пожаліла навіть і власну бабусю, що жила на Архиерейській.

Люба боялася мізерії життя, а не смерті. Вона боялася чути про армії калік, рахитиків, ідіотів. Не люди, а обмилки з двома вухами, з пащею, ротом, з носом... Та вони сонце обліплять, затьмарять життя.

В голод Люба побачила мертвого дядька під тополею. Задріжала від огиди й страху. Кинулася бігти додому...

Нерозбірлива доброта, базікання про всілякі «служіння» породжували в ній підозріння в розумових вадах. Любу вабили переможці! Стільки на світі хисту, краси, успіху!

Сама згодом додала: «Грубо виходить. Я розбалакалася... У мене кілька п'ятниць на тиждень».

Віктор нічого не відповідав. Ішли мовчки. Вже горою. Стежкою понад кущами, понад терником. Ліворуч, за городами, — білі корпуси на галявинах. Перед ними, через дорогу, — інститут і здичавілий парк над канавою.

Потойбіч долини майоріли стяги осені. На стрімких луках, між гайками і байраками, — бляшані вінки та герби над криницями й струмками. Внизу, збоку від Нижніх Млинів, — іржава заводь лісу в оксамитових, зелених і жовтих, подушках. Багряні й бурі вітрила за рікою.

*

Віктор не світив. Підсів до свого вікна над кручею. Проводив

сонце. Прощався й дивувався. Уже під вечір від сьогоднішнього дня пам'ять відібрала собі тільки дрібку подій і вражень. Та й ті заново сортувала. Безжалісно відкинула на смітник полумисок неба, озера, сонця, свіжу радість ранку, щирі ніжність . . .

За горами вже ранок. Уже й згадати його тяжко. А пообіддя — тільки Люба. Її несподівана візита, її портрет олією. Поцілунок у кріслі. І найболючіше, найживучіше — парк, власне, роздратування . . .

Люба прийшла й ненароком розбила дурну, як відомо, надію.

Для неї Україна — гарна земля, величне небо, Ворскло й ставки під Полтавою, дитинство . . . Люба не підозривала про Вікторову мрію: Україна — велика держава. Рівна наймогутнішим у світі. Про найцасливішу країну під сонцем . . .

Вікторів герой поміж героїв — Наполеон Бонапарт. Вабив хлопця імператорський Рим і Наполеон. Згодом його зацікавили часи об'єднання Італії й Гарібальді, часи кристалізації німецьких земель довкола Пруссії й Бісмарк. Білили очі від захоплення. В кулак складалися пальці: «Залізом і кров'ю!» — Ось гасло для України. Ось майбутній шлях України! . . .

З Любою не треба говорити про дитячі марива. Не можна. Смішно.

Подібні нісенітниці напевне захопили б Лялю. Її небо, як під покосами, у веселках, вигаданих radoцax. Проте Віктор, вслухавшись, чітко розпізнавав у собі почуття переваги над Лялею: її гарячкові захоплення, її бездумна самопосягата робили з приятельки «слабшу сторону». Разом з тим Віктор і любив її надхнення, її вірність, її . . . Тільки називав це Лялиною волею жити цікаво. У неї виходило майже так: без буднів . . .

У Любі приваблювала сила спокою. Ясність настрою і практичність розуму. Цілеспрямованість до цілком досяжної, не дон-кіхотської мети.

Тим часом кучугура темряви засипала долину. Погасли вікна — смолоскипи у провулкові. Засипала уже пошматоване м'ясо неба. Обрій — сіра, чорна гора.

Наче на світло лямпи, влетіла до хати й сіла на Вікторове ліжко Ляля.

Заходила Люба і не застала її вдома. Жаль, що прогулянка за інститут, за місто відбулася без неї. Отаке може трапитися! Ляля навпрост захилялася, душилася словами й махала руками.

З Любою вона розв'язувала тригонометричні задачі. Сама заплутувалася. Не вистачало ні знань, ні терпіння. Решту шкільних завдань у Любі переписувала або готувала самотужки. Увечорі Люба починала писання для Йоганни Карлівни, а Ляля поспішала додому. Сідала нарешті в ліжко. З ногами. Під стіну. Лямпя на подушці.

— Що читатимеш? — запитав Віктор на прощання.

— «Реквієм». Вночі закінчу. Хочеш? — Мова йшла про збірку спогадів про Андреева.

— Дякую, на жаль...

ЛЯЛЯ глянула на стіл. Віктор перекладав «Вертера».

— От голова ти в мене!.. Подумати тільки!..

*

Довго, настирливо вабила увагу Люба. Як нотні цитати серед звичайного тексту, вирізнялися в пам'яті Любині речення й думки. Мимоволі Віктор повертався і до сумних висновків. Адже на весні він закінчить школу. Стовбур життя вже видимо розгалужується: передбачається вибір гілки... Треба замолodu вибрати й не вагатися більше, не жаліти... Вибір, зрозуміло, значить також самообмеження. Це ясно.

Проте ступнево перемогла праця. Перемогло бажання вчитатися в Гете, бажання знайти українські відповідники до його слів і образів. Бажання komponувати й пильнувати понад усе на світі... Щоб рідна мова розлилася сповидно привільно... А насправді вона мусить бути багатою, навіть несподівано квітчастою, та, ще важливіше, сто разів перевіяною: ядерною. Клясичною!

Опівночі Віктор погасив світло.

За вікном мерехтів мокрий брук. Розкис пил. Промок пісок над стежкою. У бур'яні на горі позастрявали склянки дощу. Накрапало.

Потім свинцевим було небо кілька днів. Нарешті над вулицями, над алеями дахом стали хмари. Сиві, сині, чорні. Щовечора їхні діркувати краї ронили тяжкі краплі дощу на кряжі й плято світлового, рожевого й червоного листя в садах, на вулицю понад ліхтариками полум'яних дерев, на ковзкі дахи будинків, церков, веж.

Листопад почався бурею. Ще й ранком вчувався нічний гам і свист. Билися в гістерії голі дерева. Рвалися за своїм листям знятися в небо, з горя троцяти байдужі вулиці міста й котитися, мчати в поля, у здичавілі простори.

Сухі коси блишаних лицарів на вулицях і в беззахисних подвір'ях. Вони мчали однастайно. Били в обличчя перехожих рішуче. Припадали до вікон. І раптом — розбігалися, шарахалися назад і вбік. Зникали за рогом.

У річницю російської революції ледве не пів дня йшло на чекання і пів дня маршування...

Цілий ранок метушилися, швендяли й шикувалися на вистеленому камнем подвір'ї і в шкільному садкові під горіхами. Нарешті по-військовому чітко проходили попід брамою... і зно-

ву довго стояли перед школою, потім на сусідній вулиці під білими осокорами. А найдовше — на Келлінському проспекті. Тут уже до обіду.

Червоні прапори в золотих торочках, з золотими шнурами й китицями, червоно-чорні й біло-чорні полотнища плякатів, гасел і транспарантів ховалися помежи люди. Десь немилосердно гатили в бубон.

Одноразово займалися вогнем і чорніли вікна міської бібліотеки. З білого палацу поволі опадала тінь. Лишився сірий кут понад дверима, — потворний ніс балкону. А так усе — сонце, присок, блеск.

З кам'яної шийки вулиці — не Полтава, а Помпеї! — на проспекті виглянув і зупинився в нерішчності прапор російської десятирічки. Поруч стояли на тротуарі, нудилися, Віктор Лисенко, Сьома Крижанський, Васильок Певний, Юра Калембет.

Погляд — і Віктор розквіт: зразу за багряним гаслом в чорних жуках... сміялася Люба. Її сміх, її рожевий рот, ніжний, а сильний, м'ясистий... Поруч неї, прикривши вилицькувате, костисте обличчя долонями, реготалася Ляля. Нагнувся і подав їй берет Елька. Любин друг з незапам'ятних часів... Кременезний юнак з гордою головою. У нього кучерява шевелюра й великий римський ніс. Надто велика голова або надто дрібне тіло... Він шкільний верховода. Розумний і мужній. Навіть незламний, здається.

Поруч стояв і мляво посміхався, зиркав на сонце блідий красунчик Люся. Маляр. І майбутній архітект, як відомо. Душено відверталася від товаришів і фальшивого параду на бульварі Любина сусідка, двері насупроти, й одноклясниця Рахіль. Віктор давно вітався з нею, але зблизька розглядав її вперше: кістлява й струнка. Обличчя — біблія. І семітські очі, і чорні вії з розлогим вигином, і млявість чи може втома або віки... Історичний вік... Стародавня ікона. Здавалося, що життя в ній збереглося плямами: фрагменти. А більше — попіл і сон... Тільки в очах поля купальських вогнищ, спалахи і дим.

Після полудня справа пішла жвавіше.

Мов налякана вишпиленими в спину голками прапорів, розтормошена оркестрами, гусениця демонстрантів швидко проповзла Малопетровською, проплазувала Круглою попід Міською радою... Ще квартал, два і вже колони потанули, розбіглися. Люди гуртами переступають парканчики перед травниками й розганяються додому навпростець. Вичерпалося терпіння, немає снаги...

Куди не глянь — поскручувані прапори й велемудрі гасла. Під дубами наспіх прощаються музики — сурмачі, флейтист і довбиш.

Юрби — сніг у воді. Прісні обличчя. Поспіх. Жаль.

Біля школи Віктор попрощався з хлопцями і пішов, полетів...

найdalejšoю дорогою... Велелюдною. Через Малопетровський парк проскочив на Келлінський, проминув Пушкінську й Шевченківську... Наче поспішав на Кам'яну... Потреба була — летіти, бігти. Тридев'ять земель оббігти. І хотілося, щоб людей було довкола багато, маса-масенна, як всього... Хотілося, щоб сонце прогнало для нього повний набір своїх світотіней, своїх плямочок, зайчиків, плес і полів...

Разом з тим Віктор жмурився, відвертався від сонця і не зважав на людей. Треба було цілковитої самоти, хоч і серед людей, серед людей-сніжинок, людей-пір'я!.. Серед ясного дня, серед полтавського простору.

На Кам'яній, власне, на Садовій, біля паркану Короленків, на Віктора чекали... Ляля і Мотя!

Перехоплювати Віктора посеред дороги стало Лялиним мистецтвом, Лялиним винаходом і секретом.

Віктор побіг через кущі. Мотя кинув Лялю й рвонувся другови назустріч. Наче в бій на шпадах, на поєдинок серед вулиці.

Ляля стояла зворушена до сліз й скубла листя, обламувала пальчики кущів між планками паркана.

— Не думав, не гадав... А біг світ заочі... і вийшов на вас!.. Звідки ти й куди? Назавжди? Надвог?!

Мотя уже сміявся. Якщо може сміятися чудернацький камінь і сталеві окуляри. Камінь рожевий і бугристий, з вічно забитим вологою носом... Ще «кам'яніший», ніж звичайно. І дивніший ще.

Ляля сказала, що зайде ввечері. На прощання довго тиснула Мотину руку.

— Я пішов до Лялі, може вона знає про тебе. А вона саме з демонстрації у двір. Виявляється, що ти — сусід!.. А я ввечері вже їду на Донбас. На роботу. Вчительюю в початковій школі...

— Я нічого не знаю. Твій батько сказав, — ти в Харкові...

Пішли через парк за місто. Знайомими з дитинства стежками. Над старим шляхом. А понад багнистою дорогою міжгір'я — споришем.

*

Зустріч з Мотею переломила день надвоє. Нудний і безглуздий, бабуся казала — «безпardonний», ранок. Гуляння гурбою ополудні: Віктор з хлопцями пристав до Любиної компанії, і всі разом, за гуртом дівчат гурт юнаків, ходили перед бібліотекою... З тіні на сонце, з сонця в тінь. Тупотіння збитих з ладу ніг, підтягування й шикування колон, маршування й чудернацьке гупання та жалісний плач оркестр...

Віктор давно навчився не пост фактум, а вчасно розпізнавати перекреслені хрестиком ранки, пообіддя й вечори. Навіть передбачати такі зіпсовані дні й доби. Із-за давно в'язкого непорозуміння, дурного слова... Йому навіть здавалося, що гарні будні бу-

ли точно розміреними, що бурі в склянці води визрівали так само, як і щасливі дні... Що тут діє закон черги...

Отже по обіді — прірва. Столикий біль. Надто ранній вечір. Ніч.

Мотя розповів про свій страх... за долю родини. Про переляк і розгубленість матері, про батьків гнів і нерозбірливі образи згарячу, сварки... Допити про зв'язки з арештованими студентами-українцями...

З гумором і цілковито спокійно розповів він про втікання з Харкова: як перелякалися його родичі, як його виштовхали з хати... Допомогли чужі люди.

Вікторова вразливість швидко вляглася. Адже сам Мотл уже іронізував з дурної пригоди. Заговорив навіть про університет і про давні пляни. Нарешті — прочитав з пошарпаного й зібганого в три погібелі яскравочервоного записничка свої найновіші вірші. Такі вправні, гарні, медяні. Вікторові здалося відразу, — залізани. І виключно російські. Українських, очевидно, вже не писав. А в них вражали несподівані слова-знахідки.

Віктор похвалив стримано. Від справжньої критики — «солодкава музика вичитаної мови», літературщина і т. д. — утримався. З багатьох причин. Жаль стало збивати поетичне завзяття самотника, засланця. Подруге, поезія ця і так уже присохне, це ясно. Потрете, така дотично ясна свідомість... цілковитої безвиглядності їхньої дружби. Отже й непотрібності дитячої широти й звичного для них рожевого пятаккання...

Жаль стало не віршів! — Мотя помітно глух... А побільшені лінзами складних окулярів сірі, з жовтиною, очі... Схожі вони на схоплені телескопами плянети: червоні кордони в'юнких жиллок серед блакиті озер чи, може, хмар... Глинисті кряжі...

*

Увечері Віктор несподівано продуктивно й охоче працював. І заспокоївся. Довго писав у сутінках: карбував французькі абзаци для Наталії Олександрівни. Переказ автобіографії Альфонса Доде.

Під кінець роботи прийшла Ляля. Її затримали в їдальні. Посадили пити чай. Вона довго смішила бабусю, тата й маму. Згодом зайшов також Льока.

Віктор застав Лялю в сльозах: до того дохікікалася, до-сміялася.

Він був задоволений напрочуд громіздким днем. Затужавів і біль, улігся душевний смерч. Поблискував заморозок...

Про Мотю мова була коротка: кілька слів. Про свої сумніви, будяки Віктор навіть не натякнув. Крізь двері до його кімнати виглядали сутінки, знайомі з дитинства меблі, книжки на полицях. У вітальні веселі обличчя й гаряче коло світла над столом. Родина...

Розмова відбулася через тиждень.

Сонце ніколи не досягало Лялиного вікна. Треба було звикнути до мороку кімнати або відразу світити лампу. Віктор, як нові, як уперше, розглядав речі на письмовому столікові й говорив, говорив. Про зустріч з Мотею, про давню дружбу з Мотею... І про її кризу, кінець.

Потім він умудрився пролізти за штору зовсім уже блідого вікна — задулив світло денне й замовк. Ляля, в темній кімнаті, сиділа на ліжкові. Мовчала, так несподівано вражена... Їй усе здавалося простішим. Вона уявити не могла, що Віктор відмовився від листування з Мотею.

Віктор підійшов і сів на ліжку поруч Лялі. Упав на подушки. Потім ще всідався у кріслі, ходив по кімнаті. Згадував товаришування з Мотею. Аналізував безконечні відміни своїх найнесподіваніших почувань, думок і висновків. То ледве не плакав, цівив зуби й глитав сльози, то сміявся.

Щодо листування з Мотею... Чи можна в наш час, на Україні, — щиро писати? ! А найголовніше: чи треба й надалі так подитячому мріяти? Та ще не вголос, а на папері? ! Городити небезпечно дурниці... Аджє обидва вони збагнули вже, що роздоріжжя життєве за ними... Що самота наша вже довічна. Що минуло дитинство...

Мотл про кінець золотого часу дружби здогадався вже давно. Років два тому — яка несподіванка! — він прочитав Вікторові в інститутському садкові цілий зошит своїх... російських віршів. Наука прийшла вчасно. Віктор саме познайомився з Райгородським, почав перекладати не тільки Тютчева, а й німецьких та французьких поетів. Раптом ясним стало рішення: таємниць Моті відкривати не треба; давня дружба кінчилася. Ускладнилася.

У той день народилося недовір'я до Мотла. Затаєне обвинувачення... Почали з'являтися думки про безпеку, власне, про небезпеку занадто відвертих розмов. Навіть — бажання розійтися з приятелем...

Але часом бували такі зустрічі, виявлялася така приязнь, так по-братерському спліталися думки, що лякав натяк про довгу розлуку. Хотілося Мотю знову бачити щодня, як колись...

Час несподіваного знуцання над приятелем Віктор протраждав. Тяжко вставав з ліжка.

*

Але про болі й страхи все виговорене. Розмова піде про минулу зиму — знайомство в бібліотеці й про минулі роки, дитинство. Поверх за поверхом...

— Лежи, лежи, — сказала вона, кладучи Вікторові ноги собі на руки, на спідницю. — Розумні в тебе ратиці! Чому ж вони й несуть тебе до моєї хати!..

Віктор охнув від несподіванки і, регочучи, зіскочив з ліжка.

— Чекай! — приснула дівчина. Потім встала й глянула в дзеркало. Сама здивувалася: так розчервонілися її зовсім якутські вилиці на звичайно блідому-блідому лиці, загорілися — і здавалися косими й дивно завзятими — Лялині болотяні очі.

— Мотя здався нам тоді, і Любі й мені, філософом і марудою, а ти розбійником... Смішний він такий. Все вухо наставляє і головою водить... Самозадоволено посміхається, збирається висловитися. А потім у нього нічого не виходить!..

Віктор говорив одноразово про Мотла і про своє дитинство.

Кілька магічних знаків, кілька нот — і дорогою з Полтави вже проторохтіла валка возів, надулися над луками хмаринца пилу. У ній потонули кущі й дерева. Кущі філософи задалегідь звернули з шляху й здерлися на вкриту приджерельними ковбаньками зелену гору плести жовті вінки з кульбаби. Було не до розмови: у люстрові озерця вмістилася вся велич неба... І, відстоюючись, вражали власні обличчя. Розпечені, червоні. А очі замріяні.

Слово — кресало. Раз-два... І з калабані гвинтом задзюрчав і розлився в траві, як серед лісів, весінній струмок... Раз-два... І вже над синім оком... бровою осінній очерет гнеться... Раз-два... І зима закувала докільля. Ручай — засніжений ланцюжок. На ньому, під обрубком верби, — крижаний корк, крижана пльомба... Вимерзлі води.

Тут же і літо: дони на Бистрівці. Мотя був дійсно «кам'яний»: без дрижання заходив у воду, без надуми плигав з укусу в річку. Випливав і, злегка посміхаючись, кликав Віктора. Не настоював. Не набридав.

А зимові дні в Полтаві! Жадані й сподівані, набридлі й нудні і...

Ранком, замість пішоходів і вулиць, стежки навпростець: мов меридіани й паралелі через місто. Незайманий сніг за ґратами парків, — заповідник... Інші торочить казки дітям і дорослим.

Вирвавшись з дому, Віктор біг до Мотла: хотілося до ночі пробратися на околицю, до крайньої садиби. Спостерігати, як дубів сіро-синій або бруднився і гас жовтий степ, як, часом, усе настирливіше нісся в простори зіпзнений, молочно-білий сніг.

А в які арабески, в перенаселені віньети й орнаменти давно вже склалися постаті, голови й хода незчисленних, знайомих і чужих, людей!.. На вибір: чуби й лисини, лоби й очі, носи, губи, плечі й руки, руки, руки... Руки немовлят і старців... Посмішок і сміху повний набір. І плач, голосіння у всіх регістрах!... Тільки згадай — оживають, полками шикуються, арміями...

Товаришування хлопців звужувалося й хололо роками. Зношувалося. Линяло.

Після семирічки Мотл пішов на робфах. Віктор усе важче ви-

кроговав вільний вечір. Звичайно часу лишалося — обрізки: години і півгодини. До, між і після лекцій.

Зустрічі на вулиці... Кострубатий, вогкуватий і соромливий Мотя і в дитинстві заходив до Віктора зрідка. І завжди нетерпляче чекав біля дверей. Хотілося якнайшвидше опинитися на вулиці, в садкові, в полі й поділитися з товаришем несподіваною думкою, останньою мрією, дочиста визбираними відтінками переживань.

Мотл любив гукнути Віктора у вікно й чекати тоді на сходах. Обличчя його червонувате уїдливо посміхалося, від насолоди п'янілі й розливалися очі...

Саме в цей вік молоді люди охоче беруться ошчасливити людство. І то за найменшу ціну: трохи доброї слави, трохи земного щастя...

Та раптом, як на Віктора, занадто просте запитання Мотла і переформувалося й стало ключем до розв'язання низки світлих проблем. Вірно й точно зрозуміти завдання історичного моменту, миті історичної — і життя обох друзів стане на рейки!..

Мотл тижнями заготовляв для приятеля найскладніші головоломки, цілі системи прихованих небезпек і гарних до них принад. Щоправда, він завжди й попереджував, що відповідати треба обережно, обдумано. Адже все на світі Божому не тільки дуже просте, але й складне до безконечности... Думай!

Пастки проблеми розпутувалися поволі, часом несподівано для її творця. Бувало, що аж смішно ставало наприкінці: як на долоні залишалася звичайна людська хитрість. А бувало — притча, легенда, талмудичне повчання.

Віктор дивувався Мотиній здібності будувати цілі фронти думок і раптом розв'язувати їх, перетворювати в хмарки на блакитному обрії, в ніщо. Вабила невимірність і фантастичність світу Мотлевих знань: підставляючи книжку до носа, хлопчик зачитувався жидівськими клясиками й сучасними поетами. З батьком вивчав гебрейську мову й сопів вечорами над Талмудом.

Звичайно заходив Віктор. Власне, проходив повз Мотину мазанку. Худий і довгоногий чорнявчик з переповненими блакиті, назвіть сині, очима йшов після школи, а літом зранку до Наталії Олександрівни. Вітався з дуже старим брудносивим чоботарем. Мотиним батьком.

У нього дивні брови: синьо-брунатні. Мефістофель. І дивні очі — площини ледь протятої світлом мряки, наведені на туман фари... Вив'ялений махрою голос. Вікторові щоразу здавалося, що ця людина ледве клигає, доживає. Це тяжке дихання, ці куцисті ніздрі, наче намальовані губи, плечі палички, страшні волосаті руки, граблища...

Не частіше, ніж затемнення сонця, замкненими були двері старого Меерсона. Його діло сидіти на шкіряному ослінчикові

перед чоботарським столиком. На тлі позв'язуваних пар ботинок, чобіт, сандалів і жіночого взуття на пересохлих приступцях скрипучих сходів до кухні.

Щонайбільше тричі за всі роки Віктор пробирався цими сходами до Мотла. Тоді бачив він напрочуд молоду матір товариша. У пам'яті залишилася руда голова, рясне волосся на плечі, свіже обличчя з напрочуд маленьким і рябим носиком, непомірно м'ясисті руки, груди. І раз був на порожньому подвір'ї Мотла. Він, ще сонний, незадоволено поглядав на занадто точного Віктора й довго, старанно й . . . гідко чистив зуби й мився, носячи кухлем воду з хати. Обмазався й порозсипав світлорожевий порошок крізь прорване дно розкислої коробочки з пожовклого картону на траву й листя черешні, на землю.

Віктор рвався ще раз, знову вздріти ранок в Інститутському саду. Обійти його від міста, від білих будиноків з подвір'ями над урвищем, або зайти з розораної впритул до парку опецькуватої гори. Хотілося переплигнути наче машиною прорубану в чорноземі канавку й піти росяним раєм: занедбанними алеями довгоруких шпилькових велетнів і плаксивих берез, стежкою попід дубами й вишикуваними до танцю липами. Трави, дикі квітники . . . Хотілося знайти лаву серед диких заростів і гойдатися на гіллі дерев. Або: постояти в тіні садка, виглядаючи на залитий сонцем корпус благородних дівіць, пройтися узліссям парку від долини з краєм села над рікою, або посеред міста — поміж церковними банями над прірвою і барвистим дахом земства на обрії. Мигтіння розпиленого сонця над Полтавою. Юний день.

Літом і — на лижвах — зимою, весною, восени прогулянки на Інститутську гору. Розмови і читання вголос. На посірілій від часу дебелий лаві серед хащів, годинами й днями розкритою лежала книга Отто Вайнінгера «Стать і вдача». На протывагу авторові, Віктор і Мотя вагалися, чи можна, наприклад, жінок розбити на два основні типи — повій і матерів. А питання було актуальним. Доводилося добами кричати на повен голос і, задихаючись від обурення й захоплення, то дружно критикувати автора, то відбиватися від обох супротивників. Навперейми ділилися своїм досвідом і своїми відкриттями. Потім по черзі читали далі.

А яку бурю зчинила випадково вичитана думка Лярошфуко про силу й слабкість духову! Години й дні, тижні й місяці хлопці докопувалися до «кістяка всесвіту»: якою ж насправді є природа, коли люди по-різному сприймають фарби і звук, коли науці не вдається переплести ідеалізм з матеріалізмом? !! Останній здавався правдивим, незаперечним. Підозріння породжувала тільки офіційна заборона читання творів ворожого світогляду. Мотла ображала вона особливо. Бо згідно з умовою про розподіл цікавих товаришам царин творчости надвое, йому припала філософія,

історія суспільної думки й критика. А Вікторові лаври романіста, поета й перекладача . . .

*

В день їхнього знайомства, Віктор швиденько збігав додому й приніс зшиток перекладів в Тютчева. Читання відбулося в напіввирубаному садкові, на рожево-білій яблуні над кручею.

Не дуже впевнено присівши на гілку, Віктор прочитав:

Сльози людськії, о, слези людськії,
Ллетесь ви рано і пізно вночі,
Ллетесь забуті, ллетесь незнані . . .

Далі слідували вірші про схожу на елюзіом тіней минулого поетову душу, про похоронну промову пастора над розкритою ще могилою і ясне небо над цвинтарем, пташок. Наприкінці — коронний номер: «Silentium». Ховай думки свої! Ховай почуття і мрії! Висловлена думка — брехня. Живи в собі. Мовчи . . .

Мотл першим сплигнув з яблуні. Був доглибинно зворушений і розворушений. Навіть притоломшений. І Тютчевим і Віктором. Як з води виліз — виріс перед ним сусіда й поет, побратим! . . .

Розмови, читання, обговорення. Щороку, з рукописами в кишенях, приятелі вибиралися за місто. Пізно восени й зимою в ціні були самотні ліхтарі на околицях міста.

Бракувало тільки часу. Низка важливих для людства проблем так і заниділа, забулася . . . Не дочекалися обговорення і рішень. Бо довкола багатьох щасливих тем довго палали відверті й страшні затаєні суперечки. Схрецьувалися мечі. Злагіднення поглядів часто не вдавалося досягти. Зокрема Мотл сподівався вже початку нової історичної ери на землі, світового щастя, раю. А Вікторові здригався голод, винищення цілих народів, нове середньовіччя. Це він ставив на обговорення таку теоретичну тезу, як «Мовчання людських мас і діалектика». І святкував таємну перемогу над товаришем: Мотля погоджувався, що на людському мовчанні світ тримається купи, багатіє і, разом з тим, руйнується, гине. А Віктор говорив таким чином про болячки, про рани України.

Але Мотл учив свого вразливого й нервового товариша використовувати будені перипетії й навіть шкільні неполадки та образи для гартування волі й вирощування життєвої винахідливості. І навіть домагався, щоб Віктор узявся свідомо за таке завдання: перетопити антисимпатію Настасії Миколаївни Ларіонової в гарячу людську любов до нього. — Тільки думай над ним завжди — і ключик знайдеться. Не треба по-дурному бунтуватися. Треба бути безмежно розумнішим за сиву й у житті самотню, нещасливу вчительку . . .

Але ображатися на Миколу Григоровича Німченка! Та це про-

сто недотепно... До речі, про дотепність: уже час — тут хлопці співали дует — усвідомити, що дотеп — соли піщина... Отже вживай обережно. Покуштуй страву наперед.

... Віктор, у свою чергу, часто заспокоював філософа Мотла. Збоку видніше. Чужі турботи простіші.

Після вдалої, сердечної розмови так сяяли знову небеса. А море ставало мілким — по коліна! Можна було знову вголос думати про минуле і майбутнє людства, мріяти про творче життя фантастичного розмаху, про цілком, цілком виняткову місію друзів на грішній Землі.

11

У перший день школи восьма кляса ховала Івана Вакулу.

Навчання відбулося згідно з розкладом. Але багато парт лусувало. Серед лекції до кімнати обережно заходили й зразу виходили заплакані дівчата. Різні доручення виконувала добра половина хлопців. На останній годині за партами сиділа третина дівчат і троє хлопців. Віктор Лисенко, Васильок Певний — зранку підсів до старого товариша, та новий учень Ніколай Воронін. Щойно прибув з Росії. Схожий на розкарячкуватого матроса.

Про небіжчика не можна було ні забути, ні думати. Уже другий день Віктор намагався уявити Івана Вакулу мертвим... А він оживав і сміявся! Або, як звичайно, соромився: шия й обличчя спалахували й відразу гасли, червоніли очі. Від збентеження він і тепер починав цокотіти й хапати Віктора за руки: слухай, слухай... Уже другий день Іван тягнув Віктора за рукав — просив після школи провести його до батькової друкарні, до зуболікарської школи на Шевченківській, до Кобеляцької в'язниці...

Віктор, як хворого, слухав небіжчика Івана Вакулу й притлядався-прислухався до приготувань таких страшних лікарів. Він затямив вираз обличчя й слова кожного з учнів у клясі. І знайомих з дитинства, і вперше сьогодні побачених. Багато характерів, але несподіванок обмаль.

У Юри Калембета душа розкритолася навпіл: з одного боку, справжнє горе, з другого — хвиля рідкісної радості, можливість відкласти навчання й послужити людям у тяжкий час. Школі, родині покійного — однаково... А Женя Карташ зранку плакала на плечі у стриманої, холодної назовні Ніни Боднарчук. Потім не вставала з-за парти. Ладна була й собі топитися в горбанівському ставкові. Тепер одне бажання лишилося у неї — сидіти на передостанній парті в клясі, біля Ніни, біля Віктора й Василька. Щоб ніхто з давніх друзів не залишав її хоч на одну хвилину, не відходив ні на крок.

Кому не відома краса Горбанів? Підміська оаза зелені й ставок

у складках розораних горбів, серед виру ґрунтів, коловороту земної тверді з чортячим келихом води на дні. Хитромудра пастка природи... Ніч і день носило Іванів труп підводною казкою. Рівно через добу виловили його... понад самісіньким берегом, у вербняку за старими вільхами... Сонце вже знову рум'янило води, старий очерет і достиглий сад. На єдину мить по-ранковому засвітився край фіялково-червоного плеса. Та світло раптом погасло, зник за горбом багрець, потонував фіолет: ніч.

На похорон Віктор пішов самотою. В долину, Козацьким провулком — тут скрізь лаштунки минулих сторіч України, — зібрався на Кобищанську гору і стежкою попід білими мазанками вискочив на Кобеляцьку дорогу. Біля третьої хати від рогу юрмилися люди... Пів школи з прапорами — в спориші за осоками, пів на подвір'ї, понад парканчиком квітника і біля хати.

Засунута миршава брама: Іван вдома...

Віктор по-дитячому впирався, боявся порога у цей світ. Стояв з Юрою, Васильком Сьомою біля іграшкового ганку, як біля паррома, — чекав... Тут виріс Іван. Підміська хатка за чорним парканом, місцина квітника перед забитим парадним, сарайчик і мазана пригребія над пожовклими городами по куштики, по межу...

До хати зайшли гуртом.

У сінях налякав густий пах зілля і квітів, вразила залізним порядком наближена кухня. Крізь навстіж відчинені двері глянула на Віктора з розсунутого обіднього столу злегка помальована рожевим вугласта труна. Така розмашиста в головах, така вузька в ногах. Вікторові примарилося, наче над очима у нього гніздилися набридливо натикані віконця присадкуватої кімнати в рушниках, і, над кубом пустоти, зняли в небо руки пінисті півники і зубчасті косарики-глядіюли — в глечиках попід стінами. А прямо в очах — він!

На подушці знайома зачіска, залиті бузком горбки сплюсценних очей, заклаклий рот і пересохлі руки... Сині плями. Марля біла. В зелений пружок шкарпетки свіжі...

У спальні, одягнена і взута, Іванова мати. Піднялася з подушки і глянула.

— Оце Віктор, — сказала їй Женя.

— Ваня його любив, — додав батько покійника. — Вони...

Але мати полізла на подушку. Більше не хотіла ні бачити, ні чути.

Віктор плакав мовчки, впершись коліньми в ліжко, а бачив, як крізь дощ, одноразово і в калач скручену матір, і Женю Карташ над нею, і збожеволілого від горя — що він наробить ще сьогодні? — чорноокого друкаря-батька, і розіпнутого на нікльовому бильці Василька, і — у дзеркалі — Настасію Миколаївну Ларіонову з Юрком і Сьомою, що стояли у дверях.

З хати і з двору винесли труну робітники міської друкарні. На мить зчинилася метушня: дядьки позіскакували з ганку й дружно підхопили просунуту поміж гнилими колонками на подвір'я замкнену домовину.

Заскрипіла й відчинилася брама. Рухнули з хвіртки люди.

Катафальк чекав на Кобеляцькій насупроти дому.

Приглянувшись, розбіглися вбоки старі й молоді посадки над шляхом. Поховалися хати. Над докільлям розляглося високе небо.

Після чітко відміряних перерв, знову і знову грала жалібні марші оркестра.

Пустир — новий цвинтар під Розсошинцями: глина, бур'яни. Довгасті горбки свіжого ґрунту. Густі ряди й самотні могили. Завал і зсуви барвної землі, дощові щілини...

Здалеку видно клуби — маслини? — овочевих дерев над жовтим, як молочай, полем. Від міста, над усіма перепонами, бані церкви на старому кладовищі.

Натовп пхав Віктора в спину і з боків — до могили й відкритої востаннє труни серед витонченої й пересипаної глиною і піском трави. Малеча з острахом дерлася на гору землі, з якої котилися грудки на дно вилизаної лопатами і наче підметеної ями. Розумні промови й несамовите голосіння здалися йому приглушеними. Він, мов здалеку, бачив, як заплаканий батько небіжчика зняв з труни напівпритомну жінку і вже не випускав її з рук. Вікторову увагу перехопив і роз'ятрив очі своєю білизнаю протягнений понад ножками домовини й накручений на корені руки мотками злегка шовковистий і волохатий мотуз. Мить і руки вп'ялися в нього: домовина ковзула, захиталася над шахтою і пішла на дно трохи косо і тяжко-тяжко.

Географові Німченку здалося, що Віктор непритомніє, що він упаде в Іванову могилу.

— Пішли, пішли, — сказав він і потяг юнака крізь натовп за руку.

Люди розходилися вже. Чорне віяло снували постаті на довір'ях до Кобеляцького шляху.

На просторі Віктор, як спросонку, протер очі: йому вздрівав-ся грабар... Як він плонув у долоні й схопився за лопату... Метр землі зсунув у яму за одним махом. Раз-два — і вже виглядав тільки ріжок дошки, плече домовини... В ногах височіла ціла сопка...

Микола Григорович впевнено заперечував таку зливу почуття. Звичайно, тяжко в таку годину почувати інакше, але думати треба інакше. Думати треба. Затьмарений розум — не розум!..

Стоячи вже над долиною Ворскла — Віктор і Німченко ви-йшли на Інститутську гору, — вчитель любувався країною і, як

на долонню, визбирував, називаючи, з неба і на землі, коси і цятки барв. Потім, як ніколи досі, довго розповідав про Італію.

*

Вночі Віктор, спершу потайки, а згодом напівсонним, плакав за Іваном. Такою страшною здалася йому і доля людська взагалі — яма!..

Жмуття сліз, обминаючи опуклини вилиць і обведену круглими валами глибоку ущелину губ, текли обличчям і шиєю під сорочку, на груди й на подушку. Коли такий кінець усім, навіщо тоді життя взагалі?! Життя перед... ямою! Боже, що за глупота, що за... Страждання, муки, боротьба, а потім все одно, все одно смерть, яма...

На хвилину Віктор висовував голову з-під ковдри й прислухався. Поруч його ліжка, тільки через килимок, мирно спав Льока. Ледве чути було його дихання. Тяжко повернувся на своєму ліжкові тато. Під ним лютю заскреготала металева сітка. Сопіла на каналі бабуся. Не чути було мами. Хлопець уже й ноги спустив з ліжка, але переміг себе, ліг. Згадав Микому Григоровича. Як він говорив про Італію! Так говорив, наче в Італії не вмирають... Наче Італія живе вічно!.. Порівнював Італію з Українсю — велика і багата Італія. По-своєму проте й бідна, нещасна...

*

Після похорону Івана Вакули ясною стала роля справжньої дружби в житті: безмір турботи за Віктора появив Мотя. Ледве перекусивши після школи, він біг до приятеля, щоб провести його на лекцію. На Хрестовозвиженську до Лісовської, на Стрітенську до Кенігсберґ. А ввечері саме собою...

Зустрічалися для важливих розмов. Треба було до дна збагнути й доглибинно усвідомити смертність людей і відносно безсмертя народів... Досягши цього, вважали товариші, вони, хоч було їм по п'ятнадцять років, зразу ставали цілком дорослими... В такому разі залишався перед ними останній щабель життєвої драбини, — убити в собі й викинути з душі страх перед смертю. Отже підмурівок усякого страху. Страху як такого. Подумати тільки, дні свого життя люди дрижать із-за страху у смерті, перед могилою, ямою... Це навпрост смішно! Яка потворна дрібничковість. Письменники й філософи й самі коцюбрилися вічно від страху й мудрували над найпростішими загадками: про земне й загробне життя, наприклад... Кілька днів заглиблення, розмов на тихих полтавських вулицях, на стежках горбатих передмість, на високогір'ї над долиною — і всесвіт юнакам розкрився до найменших корінців! Чудно навіть стало, як можна було досі про це не подумати, цього не знати. Адже смерть — наша найстаріша знайома: та це ж час до нашого народження!!

Це повернення з відпустки на Землю в небуття. Після нас лишаються в руках народів — твори наших рук, сердець і мозків.

*

Після похорону минуло кілька днів. Сад фантастичних плянів, солодких мрій зацвів з новою силою. Як химерні кльомби, розквітли в уяві географічні й історичні мапи просторої України і згідно з бажанням переформованих суміжних земель... Споконвіку, з дитинства, у пам'яті кістлявого хлопчика з барвистими очима випікалися, наче на дошці, чорні списки болючих подій, втрат і кривд України: імена людей і народів, назви країн, місцевостей і міст...

Цікавість до минулого батьківщини розгоралася пожарищем. Таємно Віктор визбирував і крихти знання з історії України. Її доповнювали власні здогади й фантазії, живучі серед людей легенди. Перед очима стояла побачена в книзі світлина: наказний гетьман Полуботок у свою смертну годину... Фортечна стіна, вмурований ланцюг, кайдани... Петро, цар і кат, заходить з поштою у темний підвал...

Майн Рід, Фенімор Купер, Жюль Верн, Едвард Бульвер Літтон і Вальтер Скотт разом не змогли перемогти, тільки часом заманювали з поля бою на свої романтичні простори, читача «Землі й людей» Жан-Жака-Елізе Реклю й книг з історії України. Роман про Венецію наполеонівського часу або подорож Індією на слонах мусили чекати... доки Віктор проковтне історичну монографію, життєпис з допотопної бібліотечки Павленкова, миршаву відбитку з «Киевской старини» і навіть ілюстрований підручник царської географії...

Пізно ввечері, після роботи над шкільними завданнями, Віктор, упершись долоньями в край столу — чисто, як у генеральному штабі! — довго розглядав свою сіру, майже білу, мапу шляхів сполучення Східньої, з захватом і сусідніх держав, Європи. Брав на стіл потрібний том «Новітньої всесвітньої географії» в шкіряній світложовтій з золотом палітурці.

Малому Наполеонові потрібні були довідки про близьких і далеких сусідів, про теперішніх, колишніх і майбутніх спільників і ворогів України. Треба було відомостей про Карпати, Кавказ і Альпи. Про рельєф, про ріки країн поперек дороги Вікторових армій. Про природні багатства, господарство й мережу доріг величезних теренів Європи й Азії. У бібліотеці вже звикли до неповнолітнього читача енциклопедій. Товариші прозвали його... географом.

Накопичувалося безліч завдань. Пляни часто двоїлися, ускладнювалися: виринала потреба обмежити власну фантазію й зв'язати свою власну сваволу — і обійтися з розтроценими ворогами України по-людському, залишити і для них трохи місця під сонцем...

Віктор випробовував нові шляхи політики майбутньої України. Будував макети силових угруповань в українському просторі, в Європі й у цілому світі.

Без марення про велич України порожніли Вікторові очі. Линяла душа.

Та наставала зміна настрою. Разом з нею, як після ночі день, як літо по зимі, визривала потреба розвінчати мрію, глянути на Україну дійсну. Сучасну.

Узгіднити треба було споконвічні й нещодавні бої за волю батьківщини, зневіру народу у власних силах і приховані надії на недалеку вже війну, пам'ять про пухлих селян на вулицях голодної Полтави, руйнування українських сіл, розстріл українського міста... Ну, а також і жах перед смертю, перед розкритою могилою Івана Вакули. Чернозем, глибше — сірий ґрунт, пройнятий червоними жилами пісковик, глина!..

Треба було впорядкувати вилов розбурханих мрій, строкатих фантазій, рясних марив. Треба було знайти міру всьому. Також і переживанням на цвинтарі біля Розсопинець над Кобеляцьким шляхом.

12

Знайомство відбулося в розпалі літа.

Ранком Віктор прийшов на самісінський край Хрестовоздвиженської і постояв над прірвою. Стежка з-під його ніг плигнула в глинище, на кутастий виступ сірої брили, розсипалася в піщанцеві й виринула вже на суглинкові, серед злегка підсохлого глею і зразу забігла за бур'ян на горбкові. Вулиця під кручею нагадувала натягнутий лук. А та, в далині, на надутій, як тісто, горі серед розложжя долини, — стріла в сіро-зеленому тім'ї шпиля під білим монастирем. Між кряжами несусвітне безладдя: наче містки каналами, — горбаті провулки, глухі й прохідні дворища, фронти парканів. А завитки, кучері овочевих садів, стебла тополь, силуети велетнів дерев!.. А рівнобіжники і ромби черепиці, червона й зелена бляха дахів, білі цятки топганих сарайчиків і будок...

І золото, і срібло дня над Полтавою. І світом.

Ліворуч над урвищем, дімки повиривалися з шнуру й стали під дубами над п'яткою галявини. Як над ставком... ледь припорошених калачиків. У тіні мирно гралося сонце: ліпило зайчиком писок і вуса. Синім вогнем спалахував у суччі надламаній промінь.

Будиночок, дійсно, другий від вулиці. Над яром.

У дверях перед обрадуваною бабусею стояв збентежений і

зняковільний чорнявчик у матроській блузочці, голомозий. Цапена довгоногоє. З листом у руці. Від Ольги Комарецької.

Перепитав, чи має до діла з Наталією Олександрівною Лісовською. І глянув їй в очі, гарячі й вологі одноразово. Запитливо глянув. Відповіла рука Наталії Олександрівни. Ручка, рожева і суха, рішуче простягнулася до Віктора, а потім на мить вп'ялася в його смоляні кучері, обняла ніжного хлопчика за плече.

Наталія Олександрівна тільки мить вдивлялася в обличчя — усе вияснилося блискавично — свого нового друга. Малого... великого друга...

Вона вміла читати непідроблену мову людських очей. Любила налити світлом душі й думки ліхтарі обличчя. Вона так глянула у Вікторове лице, навіть у голову наче, що хлопчик зняковів, розгубився. Не дуже второпав, як пройшов пустий передпокій з червоною підлогою й потрапив до кімнати з вікнами на Воздвиженський монастир на далекій горі за гирлом-долиною. Власне, з вікном. Друге було в огорожений тинком зелений двір-моріжок під дубом.

Віктор з цікавістю виглядав з вікна в урвище за бузиною, поглядав на монастир на тлі голубих небес і мимоволі відповідав посмішкою на словесні й мовчазні вияви симпатії Наталії Олександрівни.

Пані Лісовська сподобалася йому відразу. Неземна вже доброта без меж і кордонів. Доброта у порухові непосидячих брів, у погляді цілком молодих очей, у тонкій напрузі тільки ледь-ледь обвислих щік, у шляхетній складці рожевих і грайливих губ. М'якенькими були вони, і в синіх плямах від підведених чорними вусиками країв, а так пористі й свіжі.

Крім того, у Віктора це різке почуття, гостре, пані Лісовська людина проминулої доби: з обличчя цілої Полтави зібрати риски й сліди, цятки людської проникливості, доброзичливості й чистоти — мало вийде... Стільки змістів було в смаглявому й засмаглому, дуже українському обличчі! Свічка горіла в ньому: ліхтар... Не дарма ніс її світився, поблискувало пожовкле мереживо ковнірця на чорній блузі найдопотопнішого крою, колисалися тіні на побляклому сріблі її кільчатої приколки, з-під тяжкого й витрибенькуватого, як бильце стародавньої канапи, гребня погрожували вирватися на волю сірі й зовсім сиві пасма, здавалося, наелектризованого волосся.

Кілька вже по революції вихоплених з Петрограду меблів у наріжній кімнаті цегляного дімка над кручею так і не вжилися з набутими на полтавській тучі манатками. Дорогоцінного дерева ліжка, із розкішного кабінету коштовна шафка для книг, солідний дідівський сундучок, а посеред хати дешевий, щоправда міцний, столик на коліщатах і всюдисуці гнуті віденські стільці, біля вхідних дверей, на селянському ослоні, — вкрита іржа-

вими островами умивальниця, до стіни прибита дротяна вішалка. Що за химери творить на гачок повішена одежа бабусина! Так страшно пообвисали безпомічні плечі, рукава й куласті поли до підлоги. Примари кістяка й довгов'язих потвор вздрівалися Вікторові в сутінках, хоч, приглянувшись, він розпізнавав старече пальто з чорною мережкою на лацканах і відворотах нашивних кишенищ, ще якусь хламиду, вишневий халат вечірній, виношений шовковий шлейф за багато оздобленим, схожим проте на куряче сідало, миколаївським капелюшком Наталії Олександрівни.

Ранками Віктор бував у цій кімнаті над затьоками долини Ворскла тільки влітку або з якогось пропам'ятного приводу. До речі, літні лекції відрізнялися від осінніх та зимових, — зводилися до читання вголос і розмови. Граматика виринала тільки в разі непорозуміння з перекладом.

Літні вправи часто відбувалися у Малопетровському, рідше в молодому ще, куцистому і срібному, Соняшному паркові. Форми рідкісних і неправильних дієслів Наталія Олександрівна писала мідним кінчиком її парусинової парасольки на піскові. Сама й відмінювала їх вголос. Або — разом, у такт.

Особливо затямлюся Вікторові читання казок Шарля Перро. І книга розкішна, сторінкові малюнки, і настирлива праця над зовсім літературним перекладом «Кота в чоботях» на українську мову.

Раптом Наталія Олександрівна стала до краю вимогливою і навіть невгамовною. Як сікачем, обрубувала вона руки й ноги Вікторовим реченням, тикала пальцем і на залишені в тексті слова: наказувала шукати інших. Майже тотожні, але й інші... Вона вимагала і повної природности перекладу, простоти і непопушности форм оригіналу.

Перечитуючи вже набіло переписану казку, вона задумалася над кількома словами, а потім кожне з них аж чвиркало, лопалося, як кулька з мила. Треба було їх замінити. Довелося поставити на ноги родину й знайомих. Тато увечорі ходив до Комацьких на Манастирську за словником...

Восени хата Наталії Олександрівни сутеніла зарання. Доки можна було, лампи не світили. Разом гнулися над книжкою. Не хотілося гаяти часу й ламати настрої.

Із року в рік усе більше читали разом: від Перро до скорочених і повних видань романів Доде в білих пергалевих обкладинках, від драми Мольєра до Роллянового «Жана Крістофа» й «Пасторальної симфонії» Андре Жіда. Систематично читали поетів.

Найстрашніше ставало як маленький хлопчик після лекції вставав із-за риженького столика на коліщатках і мусив, топчучи тулуби й голови густих тіней, одягатися й виходити у зовсім

чорний передпокій і, навперейми з Наталією Олександрівною, хатися за ручку надвірних дверей.

На вулиці страх розступався.

Над дахами чорніло гілля лисих дубів. Наче собачі вуха, звисала на землю лоза карликових деревець понад ганками і травниками, стирчали в небо держачі кущів на дворищах. У вікнах жеврів відсвіт лямп і каганців.

У суховій і в дощ спали над вулицями будинки. Кам'янілі перехрестя під ліхтарем на телеграфних стовбах.

До Дворянської Віктор звичайно підбігав. Далі, захекавшись, уже йшов. Але швидко. Не оглядаючись.

Зимою Наталія Олександрівна зустрічала Віктора з лямпою в руці. Серед мерехту білих сніней з червоною підлогою, колом стояло полярне сяйво. Із-за Віктора, у двері, заглядала ніч: міжпланетарний акваріум з рибами зірками. Часом ясний місяць над ґратами й ґратищем верховіть. Чорний дуб з білою стежкою снігу під пахву. Кутами — цегла чисто підметеного під'їзду. Інколи йшов гарний сніг з волохатого, а то й грізного неба. Сніжинки залітали на підлогу передпокою — повз лямпу й стару жінку.

А найміцніший вузол у пам'яті — дні безпросвітніх буревіїв і вселенського розгардіяшу. Обрадуваний вітер зі свистом рвався до хати і, першим ділом, гасив лямпу в руках Наталії Олександрівни й довго боровся за свої привілеї — не пускав причинити двері.

Так несподівано обламувалися сірі зарості буднів. З-під сугорбів снігу садами зеленіли пагінки настрою. І страх як хотілося йти до школи, а ввечорі до Наталії Олександрівни або до Йоганни Карлівни. Хоч саме в такі дні на навчання можна було начхати: Лісовська отаборювалася посеред давноминулих років... Віктор опинявся у Петербурзі: Вестужевські курси, університет, Академія наук, «Вестник Европы». Вона для нього перекладала французькі новини. Кілька десятиріч...

На полотні Вікторової уяви Наталія Олександрівна малювала, вписуючи нові й удосконалюючи давно засохлі подробиці, роками. Від першої зустрічі літнім ранком почавши, розповіла про своє дитинство у Франції, про переїзд, після трагічної смерті батька, до Петербургу, до Росії. Їй було двадцять років, коли у неї померла і мати. Перед смертю в напівзабутті, вона несподівано заговорила по-українському. І, плачучи, силувалася заспівати «Думи мої, думи мої»...

З тієї години Наталія Олександрівна — українка...

З яким гумором і з яким умінням вона розповідала Вікторові про переїзд з голодної Росії на Україну, про голодних росіян на базарі в Вахмуті!

Проте на Україні знайшовся несподіваний ґрунт для остаточного розриву з її чоловіком: «географічний патріотизм» росій-

ського ліберала, ідеаліста... Лев Львович завжди вважав, що людина і її свобода, її щастя — мета життєвої боротьби кожного громадянина імперії Романових, що людина мусить стати на решті понад нацією і державою... Та настала революція. І Лев Львович... думав тільки про неподільність держави, про майбутнє імперії.

Наталія Олександрівна не могла стерпіти «зради ідеалів»...

У кімнаті над проваллям життя застигло. Старі люди промовчали цілий двадцять перший, голодний рік: ні пів слова за день... Потім Лев Львович з'їздив до Петрограду і привіз до Полтави лишок меблів і... смертельну хворобу. На світанку перед кінцем йому покращало. Він посміхнувся до Наталії Олександрівни і, як на малярський шедевр, глянув у вікно. На мить, здивовані красою літнього ранку, брови раптом задерев'яніли. Потім хворий востаннє відкрив уже порожні очі, а губи його наостанок сказали Наталії Олександрівні: «Варшава — російське місто». — Слова «Україна» він уникав роками, як сварки.

Про петербурзьке життя Наталія Олександрівна розповідала найчастіше. Звичайно, не про будні. Сидячи на лаві в Малопетровському садкові, Віктор вгадував помисли бабусі у старомодному капелюхові, чорному вбранні, з полотняною парасолькою в руці. Видно було, що вона думала про найбільше щастя свого життя: зустріч з Сергієм Федоровичем. Це значить — академіком Ольденбургом. В очах старої жінки по крижинці роздуму. І, хвилями, сум: згадуючи, і тепер мучилася — любила... Хапала горло руками. Він сонцем стояв над її життям! Навіть над світом...

Інша вона в розмові про прекраснодушого історика літератури Батюшкова. Або про професора Гревса, доцента Тіандера.

У Батюшкова вона познайомилася з Короленком. — Обурилася, між іншим: увечорі — червона краватка!.. Такі часи були. Тепер зрозуміти тяжко. І пробачити собі не можна.

Гревс — це вже була дев'ята кляса і Віктор читав «Жана Крістофа» — перший прихильник Ролляна в Росії. І перший перекладач, здається...

Інколи Вікторові вздрівалося, наче він ріс у царській столиці, у дореволюційний час. Наче він, маленький хлопчик, під'їжджає з Наталією Олександрівною візником — а от вона завжди була сивою бабусею! — до парадних дверей... На п'ятий поверх, здається, що на п'ятий, збігали перед ним білі мармурові сходи й понатягуваний на східці бронзовими прутами зелений килим: тут живе поет Алухтін... Хворобливо опасистий велетен, як у клітці, роками сидів у мешканні... Вже тяжко вставав з дебелих отаманки...

Проте найдивнішим було, що Наталія Олександрівна жила не минулим, а — сучасністю. Їй розповідав Віктор про події на селах: голосіння жінок і плач дітей серед зимової ночі, ешелони при-

речених на смерть селян на станціях і перестанках. І про мордування голодом і розстріли по містах.

Лекції в такі вечори не вдавалися. Наталія Олександрівна сиднем сиділа поруч Віктора до самого прощання. Долоньями й пальцями обмацувала лікоть обпертої об край стола руки. Мов шукала місця, в якому б руку було найдоцільніше переламати: хруснула б вона... і, може, перестала б боліти душа...

До неї, почувши про самогубство Хвильового, кинувся бігти Віктор. Наталія Олександрівна замовкла. А згодом сказала, що багато ще на Україні діла буде... Наприкінці, прощаючися з хлопчиком, серйозно сказала:

— Але ти живий!

— Я?!

— І цілі покоління українських школярів...

*

Коли Віктор прийшов на першу лекцію німецької мови, голова його не досягала рівня кутастого й для спини зручно вгнутого бильця небачено-невидано гарного стільця. Що за краса стрімчастих потоків червоного дерева, що за файні дірочки, відштамповані на сидінні! Сподобалася й потерта шкіряна подушка на ньому. А матер'яна, у синіх квітах, бабська, на бильці — ні. Розгублений і зніяковілий, хлопчик довго розглядав речі у незнайомій кімнаті. А потім легко, проте зовсім по-дитячому, здерся на крісло перед пристосованим для праці обіднім столом і глянув на Йоганну Карлівну. Вона майже відверто посміхалася. Сірі очі її з синюватим холодком ставали при тому вузькими, китайськими і ховалися в рябих діонах старечих зморщок. З-під них бадьоро стирчав м'ясистий ніс. А сміливий і відвертий рот з велетніми зубами — веселився.

— Ну, от, mein Herr, Ольга Комарецька твоя тітка. Я її дуже люблю...

Потім вона підсадила Віктора на вікно й показала на карнизик, на якому, на всякий випадок, лежала паличка: завжди можна постукати в шибку... І відкрила дверці шафи з книжками: словники, німецькі клясики, дитячі книги для дівчат і хлопців, підручники. Потім, називаючи по-німецькому, познайомила його з кожною річчю в кімнаті: ліжко, нічний столик з ляшкою, комода з повними й половинними шухлядами, буфет з висувними дошками.

З того дня два-три тижні на рік Віктор не з'являвся перед вікнами Йоганни Карлівни. Сутінками восени, вночі — зимами повертався він з уроків додому. Справді часто дрижав хлопчик від страху на темних сходах свого власного дому: доки Льока промайне коридором й відчинить йому двері на гаку.

Ще радісно збуджений хатнім затишком, Віктор всідався до родинного столу насупроти Льоки і виймав з портфеля, клав

на синю церату з протертими вуглами свої зшитки й підручники. Якщо конче хотілося трохи попустувати, треба було тільки гойдонути царський ще абажур над столом, а самому з ногами скочити на канапу. Як об стелю й стіни билися хвилі кольорових тіней! Ноевим ковчегом на чудернацькому ланцюгові серед сірого потоку мелькала лямпа. Дикі хвилі догори дном перевертали хату: шувбость, шувбость!

*

Тато, скільки сягала пам'ять, повертався додому пізно або дуже пізно: під час праці над річними балянсами — опівночі, над ранок. А так на нього чекали по восьмій, біля дев'ятої. Прислухалися до кожного рипу дверей і до кроків у коридорі.

Звичайно Льока вибігав татові назустріч. Віктор вставав з-за столу і, разом з мамою, якщо вона не чергувала в лікарні, підходили до дверей і слідкували, як тато роздягався біля вішака. Бабуся подавала вечерю.

Хлібом промокаючи губи й краї вусів, тато розповідав родині про події в місті.

У старших клясах Віктор працював і читав допізна. О десятій він спускав лямпу низько над стіл і газетами об'язував абажур... Щойно опівночі вставав з-за столу. Потягувався. І помічав, що Льока давно вже з головою заліз під ковдру. Спали вже батьки. Відверталася від світла бабуся на своїй канапі. Куняли меблі.

Погасивши світло, Віктор від дверей навшпиньки пробігав до постелі за шафами по чорному паркетові з ополонкою місячного світла перед вікном.

*

Йоганна Карлівна виривала Віктора з трясовини вражень, настроїв, переживань. Зі стільця перед столом Йоганни Карлівни юнак вставав розпалений до нестями, але бадьорий і щасливий. Стрімко діловита, вимоглива й безоглядна, Йоганна Карлівна прощалася з Віктором, як з гостем. Мила, люба... Леопард перевтілювався в бабуся, тільки трішки схожу на жовніра. Хустка на плечах і свічник у гострій, у сухій руці.

— Фу ти, ну ти, — сміялася вона, коли вітер рвався у сінці, у вузький коридорчик і по дорозі, звичайно, гасив її вогник. І висовувала носа на цементову веранду.

Короткими були розмови з нею. «Від душі» вона не говорила. Мова не заходила про довколишнє життя, про Україну: словом не обмовилася. Засадничче рішення. Розум. І напевне цілком несподівані ідеї.

Адже чужа Йоганні Карлівні країна давно вже перетворилася в багно на пів світу. І в ньому тонули здичавілі люди й народи...

Віктор був вражений, коли, прощаючись, вона раптом сказала, що у місті йдуть арешти серед німців. І замовкла. Згодом,

із скристалізованим у очах болем, невдало засміялася. Заскреготала, як машина.

— Хай візьмуть! Хай беруть... К бісу їх. Все одно...

Давно вже не збиралися у неї святково причепурені бабусі. А раз, підлітком, Віктор зимовим вечором потрапив у цей квітник-тисячолітник. Німецьке виховання, німецький побут, німецька мова, німецький дух!..

Учителька шулікою насадила на Вікторів зшиток, на підручник, на словник. І чітко, такими розміреними рухами руки, наче рівні палички, писала на великому аркуші паперу понумеровані завдання додому. На час лекції Віктор з Йоганню Карлівною опинялися за густим і високим частоколом з розмашисто й гарно підструганих олівців із схожої на лямпаду рожевої склянки посеред столу. Згодом ті ж олівці ставали рубцями пущ і борів посеред Німеччини.

Йоганна Карлівна не боялася нічого на світі. А все ж не хотіла пертися на рожен. І раз, зустрівши Віктора на вулиці в час поголовних арештів, сказала йому:

— Говори, mein Herr, по-російському...

*

З Лідією Яківною, піяністкою, Віктор мимохідь вітався на вулиці, а частіше в коридорі чи в переповненій учнями шкільній залі. Посміхався і вклонявся. З острахом спостерігав її кроки на тирсою наблищеним паркеті. Бабуся ступала, наче калічений лелека. Дивно вивертала ноги в чорних черевиках. Сніжком і ковзанками на асфальтових пішоходах вона, здавалося, дрейфувала, а доцаним, як ніяк було обійти, — човгала... Збитою периною стирчало на ній пальто. З-під кудлатої шапки проглядала синя крижина: обличчя. До дна попромерзали яблука непорушних очей.

Турбот проте з нею не було. Вона завжди — і завчасно — за роялем: на лекціях співу й фізкультури.

Дружба з Лідією Яківною почалася несподівано. У сьомій класі. Віктор нашвидку запитав її про змалку знайому музику, що нагадала йому час німого кіна.

— Оффенбах, увертюра до «Прекрасної Гелени».

Тоді Лідія Яківна запросила Віктора «на книги». І допізна розповідала свій родовід і своє життя, головне — в Херсоні. Про вусатого запорожця-батька і його трагічну смерть, про матір — польську патріотку, про покійного чоловіка полтавця — річкового капітана Лебедевка. Мова зайшла і про її молоді роки, про музичні вечірки у їхньому домі, про друзів — Дніпрову Чайку і Кропивницького, про розчарування від зустрічі з Пшебишевським, про нездійснену мрію — побачити Париж і почути Анатоля Франса... А багато разів Лідія Яківна розмальовувала літ-

ні прогулянки Дніпром на човнах, про очеретяні острови, глибокі піски над лиманом...

Книг у Лідії Яківни Лебеденко було дві шафи. Та ще простора селянська скриня в холодному коридорі до навек забитих парадних дверей її білої кам'яниці на високому від вулиці підмуркові. З двору до Лідії Яківни один східець і поріг складчастих дверей. По вікну обабіч — над писемним столом одне, на клявіатуру рояля під глухою стіною — друге. Біля чавунки — обідній стіл з попільником для книги. Під спальню відгороджено рівно чверть кімнати: з одного боку поставлено книжкові шафи, з другого — зеленим пасаманом і золотим шнуром з китицями обшити канапу. Над нею повішено оксамитний килим в лапастих квітках.

За червоними дверцятами приспані світові й російські клясики, томи з історії мистецтва, історії, краєзнавства. За форматом і за епохами чітко впорядковані альбоми італійського малярства. У шафі й на столикові під «Моною Лізою».

Біля рояля — Шопен, Чайковський. Над столом — Сезанн.

Через два тижні після перших відвідин Віктор почастивав Лідію Яківну своїми віршами й перекладами з Тютчева...

Стрункий синьоокий поет у чорній сукняній сорочці під вузенький і короткий, обрізаний під саму дірочку пасок, у виношених-виношених на колінах з «лантухами» штанах, у повикривлюваних черевиках, читав Лідії Яківні Лебеденко... українські вірші й українські переклади з російської!..

Віктор сидів на краєчкові канапи, повернувся до своєї слухачки — запам'яталася чорна сітка на сивому волоссі — й одразу перехопив галузку тьмяного світла з вікна. Дочитав...

Лідія Яківна довго ще сиділа мовчки, а потім пішла світити лампу на столі.

Красномовним було воно, мовчання. Навіть роздратування. Проте слова Лідії Яківни Лебеденко ударили, лягнули — громом! Зміст їх не вмщався у вуха...

Та прощання було милим: господиня стояла у згорнутих у гострі кути скляних дверях і дуже задоволено сміялася, широко розкриваючи зовсім крокодилячі штучні щелепи:

— Вікторе, любий мій, та твій внук напевне буде українським Пушкіном...

*

Дні минали. Тижні, місяці, роки... На каналі у Лідії Яківни і за її столом, найчастіше влітку, Віктор годинами розглядав і читав найнесподіваніші книги й часописи: тяжезні томи польської історії, зшитком видані поезії херсонського офіцера, переплетені річники музичної газети й театрального вісника, путівники по знаменитих містах, декляматори, а найбільше — мемуари: російські, польські, французькі.

Крізь двері цієї кімнати Віктор спостерігав, як бралася до діла зима, як весінній дощ топив свіжу траву й рубцем викладену цегляну стежку через двір. Тут літом цвіли під вікнами рожі. Білі й золоті хризантеми — восени.

Добре вийшло, що Віктор завжди боронив свою рідну, свою єдину мову, що ніколи не обвинувачував стару жінку в «національній зраді». Як Лідія Яківна боялася! Як хотіла, хоч голодного, спокою!!! І чекала... нової конституції! Гарантії прав людини й громадянина...

Вона безліч разів казала Вікторові:

— Пиши по-російському. Спробуй. Звикнеш... Бо добра з твого українства...

13

Дні — краплі. А сукупність днів — осінь. Пізня вже. На межі з зимою.

У шапличкові під ринвою, у діжці з крижаною водою — жовті, рожеві й зелені листки.

Ранком у ідальні над столом горить слухняна лямпка. Таке тепло у хатах. А в провулкові холодна мла. На вулиці, по дорозі до школи, понавішувано шапок — тіні дерев. Каштани. А тіні будов покреслили брук і травники.

Часто стрижень дня такий чистий, такий ясний. Але рано виринають у мешканні сутінки. Непомітно розпускаються поля особливого настрою. Міцніє спонука до праці серед тиші, самоти... Вночі, наче роз'ятрена квітка канни у складених свічником бронзових і купоросних листках, палає мозок.

Перше враження нового дня: бризки на сивому вікні, на обвислих дротах на горі... Срібні сережки на тонкошкірому гіллі брунато-червоної черешні, на ясенях, на... Проте по обіді прояснилося: над містом отаборилися сині хмари... Здалося раптом, що за ними весняне, літнє сонце...

Та під вечір закипіло, загуло. Ляск. Брязкіт.

Уночі Віктор прочинив вікно. Вітер пішов чорними косами. Все рвався за ріг дому, в сади. Повз дерев'яний ліхтар над кручею сніг пролітав татарськими стрілами. Побілів брук, побіліли бур'яни.

А грудень почався дощем. До світанку. Ранок, пізній, у сльозах. Кислий день. Сонця пів години: хмари пропливають синькою. А вночі чути — шумить, шумить. Близько, за стіною...

Позірну одноманітність подій раптом перебив заморозок уночі. Опівдні — неждана ясність небес над дахами в долинах, і на горах. Потім, над вечір, землю вкрила жовтяниця. Сині тіні поховалися в закапелках садиб.

Нарешті, після довгої роздуми, чорним присмерком пішов тихий-тихий сніг. Лапатий і милий, як цуценя.

Через добу волохате небо завалилося: до ранку ліпив дощ, клекотала злива. Опівдні настала весна. І сонце до півночі лупало брилища тьми...

Востаннє. Про остаточну перемогу зими Віктор так занотував у щоденникові: «Геройство і справжнє. З квитком на концерт залишився сидіти дома. Довго читав і перекладав „Вертера”».

«Тим часом вітер дійсно переріс у гурган, а дощ перетворився у сніг. Рідкий та лютий... Усі вже в домі спали. Я теж погасив... і стояв біля вікна пів ночі. Дрижав і любувався.

«І досі, пишу ранком, — дме вітрюга. Гуркіт лякає: суне, суне сніг з даху. Подвір'я, сади — оновлені, пречисті».

Дописка: «В обід сніг підтав. А трохи відвернулося сонце — і все знову зашкарубло. Закацюбнуло. Хоч на сонці тепло велике. Що за гарячі! Що за піч біля вікна! Шибки горять».

Правда, через кілька днів сніг на ребрах горбів знову розлігся — зарижіла мерзлятина, трава-сіряк. На дно доріжки повилазили камінчики.

Нарешті, прийшов сніг, певний себе, сніг — глибокий і цільний, Цезар сніг. Зима.

*

Так остогидла осінь! — Віктор сам дивувався власній нетерпеливості. І намагався приглянутися до своїх почуттів, намагався, наче метеликів і жучків на шпильки, понанизувати свої спостереження на вістря думки. Конче треба розуміти принаймні себе самого!

Отже. Наприкінці жовтня він ще спокійно, рисочка до рисочка, цяточка до цяточки, складав пишну мозаїку напередодні загибелі так пишно завітчаних долин, високорівні і полтавського неба... Осінь райдугою стояла над Вікторовими днями в останню неділю жовтня: «По обіді прогулянка з Лялею щойно підсохлими вулицями. Сонце, щоправда, срібне. Дерев роняють листки на плечі й кеці. А багато дерев — букети в тонконогих вазах. Ішли повз непоказні, занедбані, наче здичавілі, будинки, білі кам'яниці. Все білі, все над пустирями двориц. Широчезний проулок над вузьеньким хребцем бруку.

«Вийшли на Шевченківську біля зразкової школи, потім на М'ясницьку. Березовий гайок за зеленими списками нагадав мені перший день у Полтаві.

«— Що ти думаєш? — запитала Ляля.

«— Що проминуть роки... І напевне лубо мені буде згадати полтавські пустирі...

«Розмова про химерність людських вдач. Ляля — сміху було, сміху! — зараз... спить з Василієм Розановим... Прочитувала мені його „автопортрет“: „На виду я — всесклонявся. В себе абсолютно не склоняєм, не сослагуєм. Какое то наречие”. — Читає Розанова, Ремізова. Найдорожчий їй — Белий... Все дегенерати, „недовоплощенные”, генії?! Юродиві...»

У листопаді почалися скарги. Сльота. Груди налила дощова вода: очей досягає — ось потече на щоки холодними струмками, бурчаками...

Місто розкисло, стало приземкуватим. Чорні сади повисли на парканах... В лазню заховався місяць. Погасла розмітка дрібних зірок...

Забулися скарги після першого снігу. Тепер жаль стало... шматати й розкидати по горі стрілчастий замет з-під вікон. Довгождану зиму руйнувати. Разом з тим хотілося з снігом пововтужитися, хоч у провулкові після лекції у Йоганни Карлівни було вже поночі. На вулиці й по дворах світилися декотрі вікна. Напевне тьмяніла вже і Лялина веранда понад засніженим квітником за миршавим парканчиком. Ляля напевне чекала.

«Грудень. — Сніг душі зачепив: розпирхалися, розманіжилися. На верхній площадці шкільних сходів проговорив перерву з Німченком: по-приятельськи сперлися на обруччя... А у вікні — верхів'я каштанів, інші. Гляділи, очі раділи, а думки сумні: жаль старому змарнованого життя... Онова довкола. Щойно дочитаний Паустовський („Чорне море” в „Альманахові 19”) нагадав молодечі мрії... Та не став Микола Григорович письменником... Лінувався, каже. І писати хотів по-українському. В той час. Не залишився й при університеті. Теж з власної волі. Овсяніко-Куликовський залишав... Боляче так.

«Після школи у Йоганни Карлівни. Після лекції розгортав сніг з Льокою. Вночі. Замет, наче облитий кремом, закостенів і поблискував.

«На восьму — з Лялею в педінститут: проф. О. про творчий шлях Чайковського. Він же ілюстрував доповідь на роляі.

«Люба мені ця зала. Ця жовта катедра перед морем сяючих стільців, цей короткозорий професор з чорною борідкою, лишком добропорядних часів, цей чорний струмент на підвищенні в два східці... І я непомітно піддався, розплився, — напевне після згадки доповідачем України. Розмірявся. А може втомився. Коли вже я навчуся контролювати свою думку, свої почуття, свою волю?! Мені вже сімнадцять минуло... Кінчаю школу навесні!!!

«Поверталися додому щасливі. Люди висипали під залізний піддашок на ланцюгах і зникли. Розбіглися. А що за білі дуби на чорних стовбурах перед інститутом! І довкола галявини: тут

нешодавно стояла червона кірха... Насупроти Манастирської. Понад лініями каштанів і акацій перекинутої в долину вулиці кірха зиркала на Хрестовоздвиженський монастир український на белебні...

«Вздівся царський час. Під дубами зелено-жовта цегла, витійкуватий орнамент й арки-закамари над віденськими вікнами, майстром поставлений на віки-вічні й оздоблений дах з зеленої бляхи. А може — чи може це бути? — так ваблять мене заховані в мурах таємниці українських будівничих? Первні рідного мистецтва? Я не добрав гаразд.

«За дубами, над Корпусним садком, — ампірні фортеці в українських снігах. Евразійська імперія! Підійшли і довго дивилися крізь замкнену браму: у центрі круглого парку чорніла колона Слави, сявав наскрізний квітник поміж алеями вікових дерев.

«— Елісейські Поля, — сказала Ляля.

«— Ні, Марсове Поле!

«Думку Ляля збагнула раніше, ніж почула мої слова. Розгубилася.

«До Котляревської пішли лисою Малопетровською: яка це дивовижа — вулиця без дерев! Горбатий брук під самий пішоход!.. Через потоптаний за день сквер, понад лавами — на лавах сніг не зачеплений, подушками — звернули на Пушкінську. Тут на розі Ляля розходилася, — регочучи, шикувалася поруч опецькуватих колон цементових і одноразово торохтіла, торохтіла, захлиналася. Що на її плечах уже десятий рік тримається сія богоспасаема школа, сія твердиня російської культури посеред самої, що називається Сарматії...

«— Правда? Правда? — сміялася вона й безжально тормосила, смикала замкнені двері своєї школи.

«Пізно вже було. Навіть не говорилося. Але ми ще перепленталися Садовою до забудованої тільки з одного боку, з другого поміченої дротами й тополями, стрімкої — вниз і відразу в небо — Кам'яної. Звідси видно було глибоку долину, — як вона, злившись з сусідкою, пішла в широчінь. І потойбіч на горі, — Зелений Гай: дворище Панаса Мирного.»

*

За осінь Віктор звик до полтавської околиці. Вулиця каштанів перед особняками й двоповерховими будівлями, хиряві провулки поміж яблуневими садами, вишниками й овочевими плянтаціями, залізні брами, мури і кольорові дахи, черепиця або бляха колишніх родинних фортець над кручею, селянські й містечкові хатки, тини над ярами і приярками, над балками і вибалками.

За осінь Віктор звик до видовженої кімнати з вікном на провулок і на стежку в Лялин двір. Тепер уві сні йому часом ввижа-

лося, що родина його, як звичайно, як роки, як завжди, живе наприкінці довжелезного коридору, що він, Віктор, пробирається в темряві понад стіною... Світла тільки й того, що у вікні над дверима. Нарешті, двері, нарешті — над столом спалахує заплъомбована кербудом лямпочка... Але довкола всі вже сплять. І родина, і весь світ людський. Тільки меблі поблискують і двері, і вікно. Які страшні двері! Куди це такі двері?.. А вікно!

З переляку хлопець розплющував очі. Перед ним насипане соняшними яблунями вікно. А ще одне — аж під ліжко: на підлозі. Химерне. Обкраяне і ліжком і столом. Світляне.

Отже все тим часом гаразд. Можна начхати на нічну мару. На такі перекошені, такі гострі двері з дитинства у безвість прийдешнього! Можна розкинутися на ліжкові, солодко потягнутися... Можна посміхнутися...

Схопившись з ліжка, він прудко одягається, насвистує малому й старому однаково відому арію з «Кармен» і слідує, як на лінолії метушиться клубок світлотіні. «То і є наша Земля... А та пляма — символ людського буття... Ось я вийду до їдальні і на підлозі залишаться тіні меблів: підуть собі за сонцем — розросяться і потонуть...»

Віктор згадав Лялю: такі роздумування вона вміє несподівано наголошувати й драматично розвивати. Читаючи, вона вже здавна привчилася позначати олівцем вражаючі місця. Згодом до книги вона поверталася — помітки зникали або перетворювалися в понумеровані виписки. На її тонконогому столикові зі скляними причаңдалами до писання наготові лежав записник — схожа на молитовник тяжезна книжечка. Думки-зерна, думки-сумніви, думки-твердження, думки-висновки Ляля розвішувала на бузкових павутинках свого альбомчика: коштовні знахідки, щастя...

За осінь приязнь між Віктором і Лялею виявила свою природу: вона не вбила жодного з попередніх захоплень, не звела нанівець ні одного з дитячих і юнацьких товаришувань. Дружба з Лялею загострила Вікторів інтерес до свого власного світу й помножила цікавість до старих, до колишніх знайомих... Ляля любила, навіть нерозбірливо, людей... Захоплювалася друзями, перебільшувала...

У неї часто-густо бракувало терпіння: так калатало серце... Радість нагнічувала, як повінь.

Рідко коли, повернувшись зі школи, вона не ставила годинника посеред стола, не ставала перед вікном чекати. Нарешті хапала бобрикове пальто, світлориже з чорними й синіми волосинками, чорний берет і вибігала з хати: хотіла провести Віктора...

Довга дорога до Наталії Олександрівни — можна наговори-

тися. До Йоганни Карлівни надто коротка... Тоді Ляля без діла гуляла полтавськими вулицями, знову чекала на приятеля... Адаже готувати завдання серед білого дня вона вважала за дивацтво.

Втомлена, прощалася вона з другом у провулкові. Інколи задоволена, щаслива. Часом насуплена, зла.

Якщо Віктора не було дома, Ляля все одно одягалася й виходила в провулок. Дзвонила до бабусі — по дорозі до міста, до Люби.

У свята забігала зранку, вдень і ввечері. Любила поговорити з бабусяю. Потеревеніти. А справ було в неї на вибір.

Коли дома був Льока, вона заглядала до його горіхової шкаралупи з Шевченком у рушникові, полтавським килимом над ліжком, книжками під столом і стільцем. Льока спочатку подитячому ніяковів, без причини червонів і не запрошував дівчини за поріг, але згодом ставав дотепним і сміливим. Тоді вже червоніла й пирскала зо сміху гостя.

На початок зими побачення з Лялею стали для Віктора konieczністю. Для Лялі не призначалися ні розповіді про буденні досади й удачі, ні, списком, нові й старі сумніви та надії, ні враження від зустрічей з цікавими, байдужими й огидними людьми, ні нотатки й карбовані записи в щоденникові, але рідко обходилося без наміру і Лялі оповісти, і Лялі прочитати: все згадане, все думане, записане. Намір здійснювався щотижня.

У будні ніколи було наговоритися. Вечорами Ляля забігала до Лисенків й сиділа в їдальні на канапі або за столом з родиною. Розмова майже завжди доводила до сміху й гамору. Часто гостя зчиняла бучу. Зручно вплітався в розмову Льока. Згодом — Віктор. Бабуся, реточучи, зображала на канапі гамак і все набивала на ніс сталеву раму окулярів. Мама стримувала сміх, наче в траур.

Нарешті, двері за Лялею замикалися на ключ і ланцюжок.

*

Щотижня Ляля дзвонила до бабусі й передавала для Віктора сторінки виписок із свого «молитовника». Бабуся не раз намагалася Лялині ієрогліфи прочитати, але почерк виявлявся дійсно нестерпним: що за гачки, що за викрутаси! Що за розчерки! Жодної, жодної літери по-людському написаної... Ну, а думки — все про мету життя і праці, про творчість і мистецтво — такі високі, під стелю, що велемудрі листки ці найліпше було покласти серед столу й придавити мармуромим прес-пап'є, косяним кинджальчиком з різьбленою ручкою або словником. Щоб не розлетілися, не випарувалися.

Що зіркіше Ляля приглядалася до Вікторових зацікавлень і до його клясифікації виборок з її численних книг і рідкісних жур-

налів, то прудкіше запилені книги маминої бібліотеки проривалися крізь сіро-чорні сув'язі й тонку сітку павутиння на полицях у передпокої й творили гарні піраміди на столикові, на комоді й на стільцях напівтемної кімнати. Нарешті, почали вони накопичуватися на підлозі попід стінами й над бильцем довгов'язого крісла-гойдалки. І нагадували вони бойові вежі стародавньої Больонії. Міста-фортеці середньовічної Італії.

Увечері Віктор забігав до Лялі. Щодня. І якщо душа була на місці, зразу напускався на приятельку й доводив, що, наприклад, виписана нею сентенція не тільки легковажна й пласка, а навіть дурна. — «Усе до найкращого в цьому найкращому з світів!» — Та думка ця живе в пам'яті людей тільки як згусток жагучої іронії, — лементував опонент Ляйбніца. Та це дурниця без дна і покришки! Несусвітня брехня!... Адже кожен день нашого життя, нашого буття...

Ляля спалахувала й кидалася у двобій, як у воду: з головою. З-під криги в очах у неї виринав синьо-рожевий гарт... Та раптом палка суперечка обривалася: Ляля не витримувала корчів рожевих губ, погнутих посмішкою чорних щік. Здіймався сміх.

На прощання Віктор несподівано дякував і так уже щасливій Лялі за знахідку дивної ваги слова Розанова про волю до мрії... Бо це ж праджерело творчості. І обіцяв прочитати з щоденника запис про марноту, про мізерію мистецтв і науки. Адже так неймовірно мало вмістилося в них досвідів навіть найцікавіших епох найщасливіших народів людства!... А яка в них нікчемна частка земної всюдисущої краси!.. І розуму людського, серця!..

*

Особливими були зустрічі суботні.

Зарання перегорів і гаснув день. Зимові вечори місткі. А в запасі — ціла ніч.

Ляля чекала на Віктора нетерпляче. Нарешті, вискакувала на веранду, хоч гість майже завжди ніс для неї в кишені сніжку.

— Ах, ти! — кричала вона кожного разу, наново вражена чи наново щаслива.

Часто на свіжу людину, чи на крик, у передпокої з'являлася сива й бліда бабуся з каштановими очима. Тихо посміхалася.

Зрідка між нею і Віктором зав'язувалася дотепна «конверсація». У таких випадках Ляліне задоволення з наростаючою швидкістю переростало на свою протилежність. Лялі хотілося схопити гостя за руку й потягнути його до кімнати силоміць.

Рівно за тиждень перед Новим Роком Віктор прийшов до Лялі на цілий вечір. Мовчки розглядав свіжі, наче з книгарні, томи Сабашніковського видання світових клясиків, а потім враз відійшов від столу й сів у крісло. Прочитав не тільки нові розді-

ли «Вертера» й «Пасторальної симфонії», нові сцени з «Вільгельма Телля», а й «Трилогію пристрасти» Гете. Згодом і свою новелу.

Ляля даремно шукала дуже потрібної зараз міри, масштабу. Очі її ладні були злетіти в небеса, в небесні простори, голубими моторами. Інакше загибель дівчині: потоплять думку незграбні слова похвали, заохоти...

Віктор, зачіпаючи блиском злютовані крила свіжої зачіски, промокав хусточкою своє чоло, шию. І, сам не знав навіщо, намагався стримати, відкласти не тільки конечну, але й жадану хвилю Лялиного захоплення, досі не бачену зливу блискавок, ляви, громів, сяйва і метеорів. Півсловами розповів, що Райгородський викрив його, Вікторів, плян — написати «роман-дах» — книжку сповидно самостійних, тільки темою між собою пов'язаних оповідань про відбиті в дитячих очах безконечні світи дорослих людей-диваків на тлі земних і небесних пейзажів.

— Та це роман, їйбо! Пишіть, пишіть і приносьте. До бібліотеки, а ліпше додому. Діло буде, бачу!..

Ляля — п'ятилітня дівчинка! Вона не слухала вже гостя. Безнастанно торохтіла й плескала в долоні, танцювала. Раділа, що хитрий Микита, що Райнеке-лис попався... І що новелі шикуються плечем до плеча.

— Не у нас у провулкові, так у Києві буде книга дописана, книга новель і одноразово — цілий роман... От хитрун, от...

Можна було подумати, що йшлося про її твір або Райгородського, а Вікторове діло — не написати, а переписати...

Згодом Ляля заспокоїлася і, як завжди робила, забрала у гостя рукописи. Вночі вона перечитувала їх, вчитувалася. І звиряла переклади з оригіналом або відповідником давніх і нових майстрів-росіян. Товклася інколи пів ночі в передпокої, нишпорила по шафах і до ранку скрипіла ліжком... Жакливо дратувала бабусю. Не рахувалася ні з ким, ні з чим. І ніколи. З дитячих літ.

А «Мон-Блян» уночі зашарівся. Власне, чорнів, синів і рожевів майже одноразово. Схожим був і на лева у клітці... На кожному кроці прислухався до клекоту радості в грудях і приглядався до сяйва на пів душі — до непроглядного мороку на другій половині.

З приятеля не можна було очей звести. Силою, страшною і прудкою, здавався він у цю годину Лялі. Чародієм. Чудом.

Говорив Віктор про свої прагнення, про свою волю стати українським майстром: писати так, щоб серед білого дня читачеві vzdівалася вся ночі краса, щоб серед ночі для читача розгорявся

справжній ранок, вставав день... Усе досі написане нагадувало йому потрухлі загати, греблі: шпарами б'ють потічки, цівки води... На річці його вражень і почувань — водопілля...

*

Опівночі, по дорозі на кухню, мимохідь, Ляля заглянула в дзеркало на комоді, поправила волосся. Приємно вразила жвавість власного обличчя, палаючих очей.

У перегородженому шафами чорному передпокої закипів чайник. Перегріті, свистіли мрії...

Усміхнена й тиха Ляля повернулася до кімнати й на столикові розлила чай. Собі й Вікторові.

Віктор розлігся на перевернутому аж до комоди кріслі. Мовчав.

Мовчання його доповнювало ілюзію... родинного щастя, неминучої в щоденому житті... долі нудьги.

Одним словом, Лялі захотілося й нудьги... Так приємно їсти мовчки і нічого не думати. Спостерігати порухи щелепів гостя.

Вікторові очі думають про своє, про невідоме їй, Лялі?! І це добре! Це так само цікаво, як і знати про кожен вигин думки, про кожну вигадку його і мрію. Бо набридають не тільки будні, але також і свята! Бо життя хочеться і надзвичайного, і — як для всіх. Аби справжнім було, живим.

Лялі здалося, що в його втомі мусять зародитися подібні почуття і бажання. Вона водить поглядом по Вікторовому обличчі. І не вірить собі: як далеко він!.. Не з нею!..

(Закінчення в наступному числі)

БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ: ПРО ФОРМУ, ЗМІСТ... І ЛЮДСЬКЕ СЕРЦЕ

В. Бойчукові

Хто сказав, що потрібно змісту,
що потрібні свічки для гри?
Он біжать, он квилять по місту
божевільні, сліпі вітри.

Протікають крізь чорні ґрати,
просівають, мов попіл, дощ —
і з прокльоном лягають спати
на покірних панелях площ.

Хтось іде — і в німій пустелі
вибухає луною крок.
Незгоряюче серце Шеллі
не зігріє рудий пісок.

І хитлива, холодна просинь
тихо тоне у брижах плес.
Знову осінь. Колюча осінь
на шаршавій корі берез.

І вібрують молитви Блока
у придвір'ї прийдешніх літ.
Ні, то очі жаскі пророка,
що прозорюють білий світ.

Білий світ? Це хіба для сміху...
Білий світ одсвітив давно.
Заховався під сіру стріху,
на прогниле спустився дно.

Де він? Може у тому клоччі,
що упало ось так навскіс,
затулило крижані очі,
бідні очі без сліду сліз...

О, ці рими! Ці марні рими
притиснули слова, мов плат.

Це вони за вузькими дверима
грабували глухих малят.

І не чули спустошнім серцем
ні благання, ні грому кар.

... А біляве дівча відерцем
зачерпнуло з безодні хмар,

розплескало на сірі скелі
і пішло... І зачухнув крок
біля моря, де серце Шеллі
поховали в рудий пісок.

15. I. 1965.

Юрій ЛУЦЬКИЙ

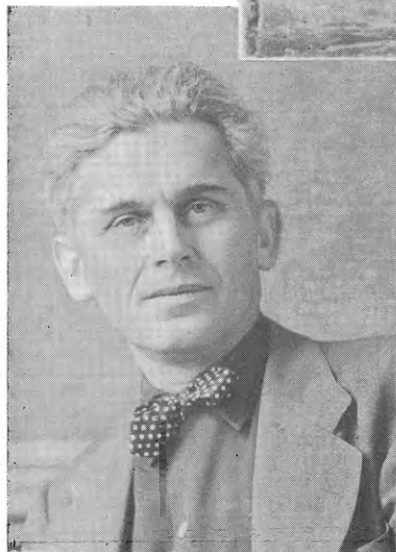
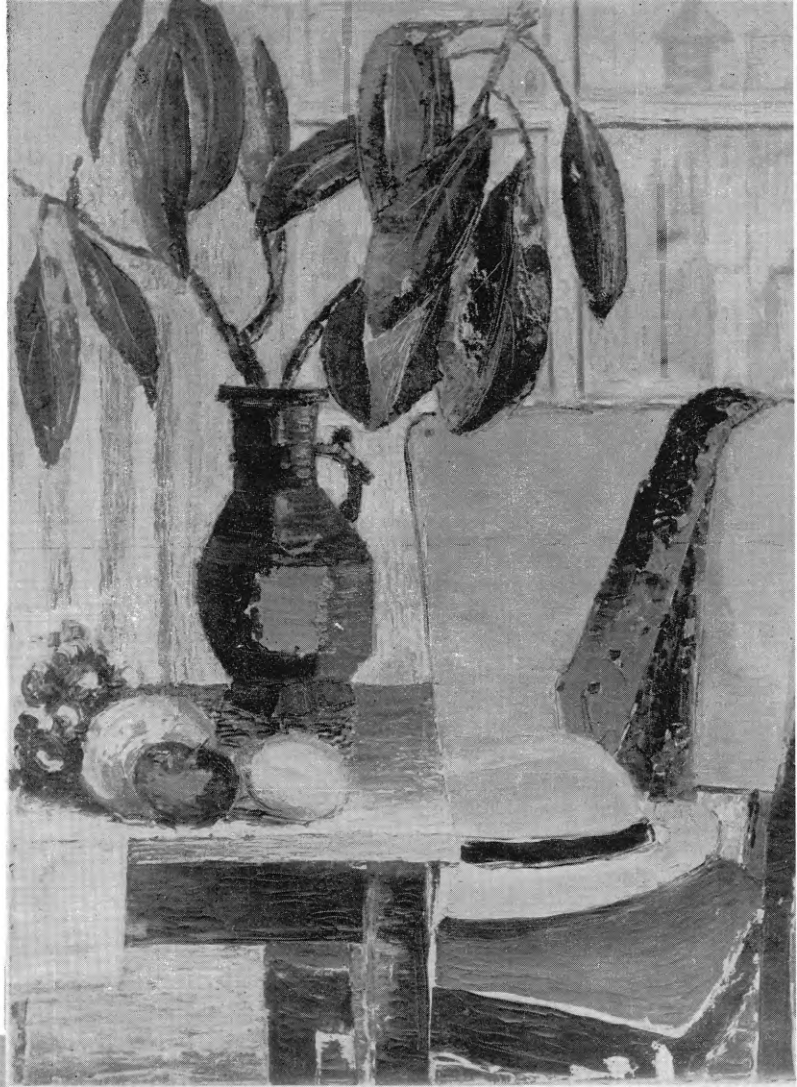
ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

Мирослав Радзиш. Угорі — його «Натюрморт»; унизу — «Пейзаж»

**ЮРІЙ СОЛОВІЙ: МИРОСЛАВ РАДИША —
СПОГАДИ І ВРАЖЕННЯ НА ТЛІ ЙОГО ДОБИ**

Для визначення аспекту, з якого розглядати б творчість Радиша, треба взяти до уваги обставини, в яких вона розвивалася; у його випадку це дуже важливий фактор при оцінці розвитку і темпу творчості, оскільки він належав до людей вразливих, життя яких щільно виповнюється вібраціями, що спричинені обставинами.

Бути українським мистцем — не найлегша доля. Зрештою, навіть картоплина, коли посадити її у невідповідний ґрунт, — загине або зійде миршавенько; тим більше мистець потребує творчого клімату; та, нема де правди діти, Україна вже від сторіч пересунулась у сфері нетворчої кліматичної полоси. У новіші часи вияснюється гостре усвідомлення цього факту. Талановиті й темпераментні сили були при початках «ренесансу», якому теж не пощастило виявитися повнотою. «Відродження» на Радянській Україні кінчається розстрілами; культурне життя Галичини досягає лише рівня провінційної культури: так виглядає образ Галичини в сумарному вигляді. Ниткою контакту з Західною Європою, де в той час творився кульмінаційний центр модерних світових ідей, були одиниці, яким пощастило — на рік чи два — вирватися поза кордони Польщі. Тому до Галичини рідко доходили ідеї Заходу. Крім того, з огляду на не дуже поживлене культурне паломництво на Захід, ідеї, що доходили в Галичину, були односторонньо інтерпретовані, а формат інтерпретації залежав від смаку і інтелектуального рівня людини, безпосередньо заангажованої в цій роботі. І учить історія, що цю важливу і відповідальну роботу доля доручила людям не особливого масштабу, що постачали ідеї і програми поменшені їхнім хистом. Доказом може послужити інтерпретація кубізму мистцями Галичини, одного із важливіших імпортів того часу. Тут не дійшло до усвідомлення справжньої ідеології кубізму, феноменальність якого полягала в поставленні важкої проблеми часу в малярстві, бо програму з думкою заступила недотепна і карикатурна стилізація.

Тепер краще зрозуміємо спізнений процес творчого вияву Мирослава Радиша, мистця поза тим динамічного і безперечно талановитого, якому доля судила розкрити свої творчі можливості у вищенакреслених умовах. Він, правда, студіював мистецтво в Польщі (Познань — Вільна), та ситуація образотворчого мистецтва там майже нічим не різнилася від ситуації в Галичині.

У статті, що була присвячена «незакінченому плануванню», яку я написав, так би мовити, з приводу смерті, я відзначив разуче неприродний момент його відходу. І хоча я не люблю повторюватися, у цьому випадку і при нагодах, що виникатимуть у майбутньому, годі буде не відзначити саме цей трагічний момент творчості Мирослава Радиша.

Він, покинувши Україну в час, коли здавалося, що все населення України емігруватиме, опинився в сплюндрованій духово Німеччині. І хоча щось там робилося, щось там вирішувалося, більшість наших мистців, заабсорбованих справами української культури в таборах, жили в ізоляції, не цікавлячись ні справами німецькими, ні справами інших країн. Люди наші взагалі жили ще звичками крайового ізоляціонізму, що повинен був рятувати нас від усякого роду зла. Відвідування випадкових виставок німецьких льокальних мистців не заворушило уяву нашого мистця, а, навпаки, творило підстави для ілюзій, що з нашим мистецтвом не найгірше. І з таких переконань народжувалися журнали й альбоми українського мистецтва, що прицілювалися на репрезентативність, але поза тим були порожнім, хоча й вірним дзеркалом нашої тогочасної духової ситуації у цій ділянці.

Хто жив у близькому контакті з тогочасною Німеччиною, той не міг не помітити спазм, у яких вона перебувала, що свідчило про бажання відродження духового життя. Тому я ставлюся з застереженням до потішаючих вісток з України про масштаби відродження нашої творчої культури після т. зв. «відлиги». Німеччина — не Україна, творчі традиції якої в яких сторіччях шукати? Післявоєнна Німеччина пам'ятала ще епоху експресіонізму, «Бавгавзу», «Брюке», «Синього вершника», але хоча і як вона намагається стати знову в ряди світових культур, рани, завдані Гітлером-Гіббельсом, не гояться, як хотілося б. Ми залюбки потішаємося, мовляв, коли настане слухний час, ми знову, як після першої світової війни, буйно заведемо нашу духово-творчу пісню: тут нібито все гаразд, лише ми забуваємо один дуже важний фактор: хоч у нас на революції й вистачає снаги, та чи вистачить на більш мозольний акт, скажемо, акт тяглости, акт будови (духового) собору? Я боюся дати на це питання відповідь.

Справи після закінчення таборового стану не міняються і, якщо мова про генерацію наших мистців, що дебютували вдома, вони мандрують широкими світами неначе пустелею. До них можна приставити приповідку про пса і овес. У Німеччині Радиш майже не вирізняється з загальної панорами, — майже, бо якщо вірити репортажів Костецького «Гостина в печерників», щось уже в таборі починало непокоїти його. Зрештою, його зацікавлення сучасною мистецькою проблематикою можна до певної міри пояснити фактом, що на перший погляд може здатися без якогось особливого значення. Коли я вперше приїхав до Нью-Йорку (Радиш вже тут жив), поминаючи те, що ми ніколи перед тим не бачилися і не знайомилися, він очікував мене на пристані. Уважаю, що цим він засвідчив потяг до модернізму, оскільки я постійно лише такі позиції захищав. Наше знайомство розгорнулося майже до приятні, завдяки чому я — чи не єдиний з кола поза його родиною — зблизька міг спостерігати його раптове і швидке дозрівання. Наша перша розмова в його помешканні, бо Радиші і їх батьки прийняли мене з корабля до себе як старого

знайомого, велася жваво до пізньої ночі. Багато ми розмовляли до кінця його життя. Основною темою, крім малярських проблем, було поживалення нашого культурно-творчого життя. Розчаровані першими спробами оживити його з середини, ми бралися за організацію середовища поза рамками офіційних мистецьких установ. Але й тут, з огляду на відсутність спільних або хоча б подібних ідей, крім невеликих успіхів — влаштування виставки групи мистців, що мала чіткіший професійно характер, чекала нас поразка.

Все це, тобто умови в Галичині, у Німеччині і життя в українсько-американському Нью-Йорку, впливало і негативно і позитивно на творчу роботу Радиша. Він мав з чим боротися, тим більше що відчував недолугості нашого культурного життя.

Якщо зважити, що роки праці як в Галичині, так і в Німеччині не особливо багато дали йому, за цих кілька (шість) років нью-йоркського життя він здобув дуже багато. Особливо проблему кольору і техніки Радиш устиг розгорнути до меж, де вже починається думання мірами максимальними, мірами і поняттями шедеврів.

Радиш не був експериментатором у найширшому значенні цього слова. Він сам бажав собі процесу, в якому крок за кроком пізнавав би можливості малярства. І хоча в ідеологічно-світоглядovій програмі від раннього образу гірського ландшафту з вівцями до урбаністичних образів з фрагментами Нью-Йорку — майже ніщо не змінилося, образи пізнішого американського етапу позначені поглибленням візій, розігріттям емоцій до червоного і досконалою технікою.

З прізвиськом Радиша я вперше зустрівся у львівському театрі опери, балету і драми, в якому він працював декоратором, але чи тому, що на цей час припадають мої перші кроки в мистецтві, чи тому, що як той театр, так і сценічно-образове мистецтво перебувало в першій стадії формування чогось своєрідного, чогось львівського, чогось українського — він, цей театр, з погляду сценічних проектів не зробив на мені якогось сильнішого враження; мої спомини обертаються радше біля постаті Блавацького в ролі Гамлета. Однак невеликий форматом образ, який уже раніше згадано, карпатський ландшафт полонини з вівцями, що був виставлений на збірній виставці Спілки українських мистців у Львові, вривався в мою пам'ять, виділяючись з трьома-чотирма іншими образами на цій виставці з сотень експонатів. Цей образ був мальований в манері, що, зрештою, панувала на тогочасних львівських виставках, однак атмосферою він різнився, бо кольори (в якомусь сіро-білому тоні) мали магічну силу, що стало типовим явищем у Радишевому малярстві, притаманним кращим зразкам його мистецтва.

Цей образ з вівцями був єдиним образом Радиша, який я бачив (чи пак запам'ятав) з львівського етапу. Чергова моя зустріч з його мистецтвом сталася в Німеччині, чи не на виставці в Мюнхені. Тоді він пробував коментувати враження від зруйнованих міст, однак Німеччина швидко погамувала дух руїни, і зі зникненням моделі

Радиш у Німеччині більше не повертався до соціального елементу, до проблеми соціального коментування (хіба щойно в Америці зробив наворот до неї рядом варіантів композиції: «Голод», «Мати з дітям» і почасти «Подвір'я»). Останнє є взагалі одним з кращих образів Радиша більшого формату, але і безперечно найкращим образом цього етапу. Цей образ ще не виявляє пізнішої технічної бравурности чи сочистости кольору, натомість він відзначається психологічним нутром, що відповідає настроєві ситуації. Коли в композиції «Голод» домінує символіка вже раніше уживаних ефектів (багряна заграва, зеленкуваті обличчя, запалі-витріщені очі тощо), «Подвір'я» такими ефектами не грішить.

А взагалі урбаністичні мотиви, з відповідним строгим і таємничим настроєм модерних джунглів, що якимось імпульсивно вкладаються в творчу програму мистця, треба відзначити у нашому мистецтві явищем майже унікальним.

Але в іншому Радиш був типовим ліриком, цим і пояснюється його скупий вклад у малярство з соціальною тематикою типу композиції «Голод».

Не концентруючися на якомусь певному жанрі чи сюжеті, він малював з натури (винятками були б «Голод», «Мадонна» і ще дватри образи). Як Радиш малював би сьогодні — залишиться вічною таємницею. Чи він став би більш абстрактним, чи, може, навіть безпредметним, — сьогодні вже більше не довідатися, одне мушу відзначити, що до напрямків екстремних він ставився з певною флегматичною стриманістю. Це є назагал дивне явище, поскільки він засадничо був за мистецтво новаторське. Мені здається, що за теоретичними мотивами, які, на його думку, виправдували цю його поставу, криється, скажемо, психічна причина, що має коріння у нашому ґрунті, який опирається проти нових ідей усією своєю хліборобською впертістю, штивністю і завзятістю.

Як на початку я вирішив нашкодувати тло для Радишевої творчости, тло, що складається з елементів історичної специфічної ситуації у нас, щоб завдяки цьому краще усвідомити причини саме такого процесу його творчого прямування, так на цьому місці треба відзначити нееластичність нашої публіки, яка може бути звичайно найкращим стимулюючим матеріалом. Радиш цинив новаторські спроби колеґ, але своїм малярством він прагнув досягнути і майстерної якости на базі модерних критеріїв і розуміння нашої публіки. Хоч його можна вважати переможцем, однак більші вимоги з оточення з глибшим знанням справи могли б, мабуть, загострити його творчий апетит. Особливо у царині кольору Радиш виявив максимум пристрасти, таланту й уміння. І хоч він не малював «абстрактно», його образи саме так треба розглядати. Не шукаючи предметів у найпершу чергу, треба пірнути у вирву стихії кольорів. Вони «оперного» калібру, сильні, повні і динамічні. Вони часто зроблені в космічному звучанні і взорі, з інтонаціями космічної містерії. Це є приблизно те,

чого намагається досягнути абстрактне малярство — визволення кольору (в абстрактному малярстві не лише кольору) від натуралістичної поверховости.

Десь приблизно за рік перед смертю, приблизно, бо в мистецтві рамки часу важко з повною прецизністю установлювати, Радиш почав виявляти дуже рідкісну в українському малярстві прикметність — малярську енергійність. Я маю на увазі не репінську зовнішню енергійність мазка, що в соцреалістичному малярстві на Україні і в нацреалістичному на еміграції досить поширена, а радше прикметність, зреалізовану подекуди Олексою Новаківським, енергійність не виключно віртуозного гатунку, а таку, що перетворює навіть статичні речі на елементи світів, покритих якимись вулканами. Останні пейзажі Радиша саме є частиною цих динамічних світів.

Хоч людство переступило вже межу, за якого розпочалася пересилка слідів людських пальців на місяць як символу нової і величезної непередбаченими епізодами мандрівки, хоч ми вже вступили в добу нового способу життя, яке відзначатиметься міжпланетарною мандрівкою, душа людини, що цілком відповідає незбагненному просторові всесвіту, маркується вічною таємничістю, і кожний оригінальний почин мистця, отже і творчість Мирослава Радиша, — це стрибок «астронавта» (з пензлем, пером, різьбарським долотом, музичними інструментами тощо) в непроникливі світи людської душі.

П. С.

У відгуку на вечір пам'яті Радиша в «Свободі» (11 лютого 1965) В. Цісик висуває застереження проти моєї оцінки духово-творчої ситуації між двома світовими війнами в Галичині. Не маю наміру заперечувати факту, що в той час певне культурне пожвавлення в Галичині було, у ньому були навіть деякі позитивні локальні властивості. Але це пожвавлення залишається, повторюю, локальним, отже провінційним, воно не має жодного впливу на духове життя світу. Мистецтво Галичини не відкрило жодної ідеї, лише перефразувало вже пережиті ідеї Заходу або в мінімалізованій формі (галицький кубізм) фальшиво інтерпретувало дещо з тогочасної моди Заходу. Це є причиною того, що навіть талановитіші галицькі мистці (між ними й Радиш) з великим трудом досягали мінімальних наслідків. Радишеві судилося хоч не надовго вискочити з цієї атмосфери, але психологічна перебудова в його творчості відбулася далеко складніше, ніж це пояснює п. Цісик виключно атмосферою щасливого родинного життя.

Я добачаю причини нашої творчої нееластичности, що відзначається нехиттю до пригодництва, до відкриття нових світів, що притаманні культурі Заходу інертністю селянської природи.

Між іншим, тема стилю наших дискусій (зокрема й п. Цісика) вимагала б спеціального обговорення, і на ній я не зупиняюся.

**АННА ГАЛЯ ГОРБАЧ: УКРАЇНСЬКІ МОТИВИ
У ТВОРЧОСТІ ЙОЗЕФА РОТА**

Нелегка доля випала тим німецьким та австрійським літераторам єврейського походження чи ліберального наставлення, які після 1933 або 1938 років мусіли емігрувати з Німеччини або Австрії. Між ними є багато імен світової слави, як Томас та Гайнріх Манни, Бертольд Брехт, Роберт Музіль, Германн Брох, Стефан Цвайг та інші. Не один з цих літераторів не повернувся на батьківщину, скінчивши самогубством або загинувши в злиднях, як австрійський романіст Йозеф Рот. Зокрема останнього український читач мусів би знати. Проте мало кому, навіть добре ознайомленому з модерною німецькою літературою, буде відомий автор, прізвище якого цитується тепер у Німеччині поруч з Р. Музілем та Г. Брохом, тобто зараховується до найкращих австрійських прозаїків 1920-30-их років. Не відомий він тому, що його твори почали з'являтися друком після другої світової війни; перед війною ці твори видавалися переважно в Австрії, а під час еміграції — в Голляндії. Недавно відзначено 70-річчя з дня народження письменника.

Для нас, українців, Йозеф Рот цікавий тим, що в свої твори, які зображують життя в колишній Австро-Угорщині, розклад її суспільства, революційні настрої після поразки у війні, письменник вплив цілий ряд українських постатей, і дія цих творів відбувається деякою мірою на українських землях. Його твори охоплюють життя галицької провінції перед вибухом першої світової війни, а в деяких є намагання відтворити ті соціальні та політичні процеси, що відбувалися на Україні під час і після революції. Тому що нам не байдуже, в якому світлі чужий автор представив українську людину і нашу проблематику, постараємося дати перегляд цих його творів. Але насамперед кілька слів про самого автора.

Йозеф Рот (Joseph Roth) народився 2 вересня 1894 в малому волинському селі біля колишнього австрійсько-російського кордону. Про його походження існують в історіях літератури та біографічних словниках дуже суперечні дані. Його вважають сином єврейського урядовця і полки з Східньої Галичини. Сам автор пише в листі до свого видавця Кіпенгоера таке: «... я народився в малій дірі на Во-

лині. Моя мати була єврейка сильної, земної слов'янської структури, вона часто співала українські пісні, бо була дуже нещаслива (а в нас співають бідні, а не щасливі, як у західних країнах; тому східні пісні кращі, і хто має душу та слухає їх, тому доводиться плакати від них). Вона не мала ні грошей, ні чоловіка: мій батько, який одної гарної днини взяв її з собою на захід, мабуть, тільки на те, щоб дати мені життя, лишив її саму в Катовицях і зник назавжди.

Хлощем Й. Рот ходив до німецької гімназії спершу в Бродах, опісля у Львові і студював у Відні германістику. Як офіцер брав участь у першій світовій війні на східньому фронті, попав у російський полон і після втечі з полону став у Відні журналістом. У 1923-31 рр. він був кореспондентом для східноєвропейських та балканських справ у «Франкфуртер Цайтунг», подорожував з доручення цієї газети по СРСР та балканських країнах. Після 1933 року емігрував з Німеччини і жив то в Австрії, то в Польщі, далі в Парижі, де обертався головне в російських емігрантських колах. Його здоров'я підірвало надуживання алкоголем. Помер Й. Рот 1939 року в паризькому притулку для бідних.

Які туманні уявлення мають біографи письменника про країну його походження і світ, відзеркалений у його творах, хай свідчить уривок з біографічного нарису, що його написав для тритомового видання його творів у 1956 році німецький есеїст єврейського походження Германн Кестен, добрий приятель письменника: «... бо він походить з прикордоння австрійської монархії, з країни гуцулів, яких він, як і його приятель Вітлін, польський поет, описали... Там жили чехи (в австрійській монархії — А. Г. Г.) і німці, угорці і словінці, словаки і хорвати, далматинці і гуцули, чорноморці і венди, українці і русини...»

Насправді Й. Рот у Карпатах ніколи не був, гуцулів не знав і в своїх творах їх не згадує. Кестен або з незнання, або, щоб надати постаті письменника кольориту, порівнює його з Вітліном, який справді писав про гуцулів. З часу свого перебування в Галичині Рот знав галицьких селян, яких зафіксував у своїх повістях.

У літературному доробку Йозефа Рота є 13 повістей та романів, 8 оповідань, три томи есеїв і понад 100 кореспонденцій, написаних на матеріялах подорожей по Східній Європі. З його літературних творів цікаві для нас: «Утеча без кінця», «Марш Радецького», «Тарабас», «Сповідь убивці», «Начальник станції Фальмераер» і «Фальшивий тягарець». Повісті та романи, в яких автор відтворив розклад і революційні настрої в самій Австрії (головне Відні), тут розглядати не будемо; рівнож і його памфлетний роман «Антихрист», скерований проти німецького нацизму.

Твори письменника, де зустрічаємо українські постаті і відносини, що панували на наших землях, можна поділити на дві групи. До

першої належать ті повісті, події і тло яких базуються на обсервації самого автора. Сюди входять: найголовніший твір, що приніс письменникові світову славу, «Марш Радецького» (1932), повість «Фальшивий тягарець» і дві повісті з єврейського середовища — «Йов» та «Левітан». Інші чотири повісті базуються почасти на «літературному матеріалі».

У ранніх творах Рот виявив себе як скептик і бунтівник проти пануючого ладу; герої цих творів — поворотці з війни та полону, які приходять у порожнє та не можуть знайти місця в новому суспільстві і змісту свого життя. Розчарування становить звичайно пуанту твору. Рот був один з перших письменників своєї генерації, який зобразив безвихідність та вузькість будь-якої ідеології. Тоді як у перших повістях він ще симпатизує новим ідеям суспільного порядку, в пізніших перемагає консервативний дух; письменник перетворюється на спокійного клясика, який прагне порядку («Могила капуцинів»). Постійна мандрівка і внутрішній неспокій автора відбилися і в його творах, з яких багато не закінчених. Твори, що нас цікавлять, різняться ступнем реальності і правдивості зображених фактів, і тому не розглядатимемо їх у хронологічному порядку.

Почнемо з роману «Марш Радецького», в якому схоплене життя трьох поколінь роду Троттів, знімчених новонобілітованих словінців, предок яких «герой Сольферіно» (звичайний селянин у вояцькому мундирі) врятував молодому австрійському цісареві життя і за цей вчинок отримав шляхетський титул. Роман дає всебічний образ старого австрійського суспільства і переконливо з'ясовує його розклад під тиском нових соціальних, політичних і національних ідей. Наймолодший з роду Троттів, власне герой роману, вже не має того відданого ставлення до цісаря, яке зробило з його діда та батька культурно і мовно знімчених, вірних слуг монархії — військовиків та урядовців. Молодий Тротта відчуває порожнечу, в якій прожив його батько, що, відбившись від свого словінського народу, репрезентував на тій землі як повітовий староста цісарську владу. Карл Йозеф фон Тротта змушений вибрати традиційну в родині військову кар'єру, до якої він непридатний. Після трагічної любовної пригоди і самогубства приятеля Тротта домагається, щоб його перенесли в якийсь гарнізон на Словенію, щоб бути близько землі своїх предків. Але його переносять у прикордонний гарнізон у Східній Галичині. «Поблизу лежало село Бурлаки, звідки походив Онуфрій (ординарець Тротти). Це був рідний край українських селян, їх сумних гармоній і хорового співу та незабутніх пісень. Це була північна сестра Словенії».

Зимовими вечорами Тротта часто прислухався до співу своїх українських вояків про «Нашу пані цісареву», що чекає на свого чоловіка, який з уланами виїхав на вправи. В цій провінційній галицькій дірі герой роману розпивається до решти і нищить себе.

Автор дає реалістичний образ безнадійної атмосфери галицького містечка серед убогих, нездоровими болотами оточених сіл, жителі яких шукають заробітку в шерстобійній фабриці, звідки після кількох років важкої праці виходять непрацездатними каліками. Страйк українських робітників доводиться придушувати самому Тротті, який примушений своїми зверхниками стріляти в невинне населення. Ці переживання потрясають до решти його кволу натуру, він вирішує залишити військову службу, на яку прирік його батько.

Вибухає світова війна. З своєю частиною Тротта мусить відступати перед натиском російської армії. Його вояки — українці, і всюди, де вони приходять, доводиться зустрічатися з жертвами військових карних команд, що розправляються з «російськими шпигунами». Герой роману помічає, що для галицьких українців ця війна є жорстокою розправою австрійського війська з невинним населенням, яке підозрівають у русофільстві...

«Від армійського командування приходило багато і дуже різних наказів. Переважна їх частина стосувалася евакуації сіл та міст і ставлення до прихильно до росіян наставлених українців, священників і шпигунів. Квапливі військово-польові суди оголошували квапливі присуди. Таємні агенти доставляли несконтрольовані звіти про селян, священників, учителів, фотографів. Не було часу, треба було якнайшвидше відступати, але також і покарати з поспіхом зрадників. Війна східної армії почалася з військових судів...»

В одному галицькому селі Тротта бачить трьох повішених коло церкви: священика і двох селян. «Поручник Тротта наблизився до повішених. Він заглянув у їхні набряклі обличчя і йому здавалося, що в тих обличчях він пізнає того чи того з своїх вояків. Це було обличчя того народу, з яким він вів щоднини військові вправи. Чорна, немов віяло, розгорнута борода священика пригадала йому бороду Онуфрія. Так виглядав Онуфрій, коли він бачив його востаннє. Може, то був Онуфріїв брат, цей повішений священик? Поручник Тротта оглянувся. Він прислухався. Не було чути жодного людського звуку. На дзвіниці шаруділи кажани. У покинутих садибах гавкали залишені собаки. Тоді поручник витягнув свою шаблю і відтяв одного трупа за другим. Він взяв на плечі і переніс їх одного за одним на цвинтар. Там почав випорпувати між могилами землю оголеною шаблею так довго, поки не побачив, що вистачить місця на три трупи». Тротта накрив їх землею і помолився над їхньою могилою. У відданості до своїх українських вояків, у яких він відчував своїх далеких братів, умирає герой роману. Його смерть ніяк не подібна до тієї героїської смерті за царя, яку собі, може, вимріяв для нього батько.

Смерть молодого Тротти має символічне значення. Він умирає від ворожої кулі, від якої хотів уберегти своїх вояків, що кинулися, спрагли після безперервного відступу, до річки, яка була під обстрі-

лом ворога. Тротта бере відра і біжить по воду для своїх людей. Коли вилазив з повними відрами на узбіччя, за яким стояли його вояки, вцілила його ворожа куля. «Він зробив ще крок і впав. Повні відра захиталися, перевернулися і облили його. Тепла кров текла з його голови на холодну землю узбіччя. З долини крикнули українські селяни з його сотні хором „Слава Ісусу Христу”. „На віки, амінь” — хотів він відповісти. Це були єдині українські слова, які він знав...»

Автор добре знав галицьку провінцію і в романі віддав вірно життя представників тих народів і прошарків, з якими зустрічався: польського графа Хойницького, який «купував собі голоси», щоб бути обраним до віденського парламенту; єврейське населення, яке торгувало всім, щоб якось прожити; присланих німецьких чи знімчених урядовців і нашого бідного селянина. Автор слушно відзначає, що тільки урядницька верства була зацікавлена дальшим існуванням австрійської монархії та пануючих у ній відносин. Але процес розкладу імперії був нестримний через прагнення її народів до волі.

На правдивій обсервації життя єврейського населення на українських землях побудована і його повість «Йов» (1924). Акція відбувається на східній Волині, в родині єврейського вчителя. Щоб урятувати дочку від долі солдатської полюбовниці, старий вчитель вирішує емігрувати до Америки і покидає на чужу опіку недорозвиненого німого сина. По багатьох роках цей син приїжджає до батька як славний музикант і звільняє його від усіх терпінь душі і сумління. Це поетична повість, що звучить немов легенда, вірно віддає атмосферу співжиття єврейського населення з українським оточенням. Дальша єврейська повість з наших земель це «Левіятан» — про пристрасного любителя та шліфувальника коралів з малого волинського містечка, зудар якого з нечесним світом Одеси вибиває його з колії спокійного життя.

Повість «Фальшивий тягарець» відображає життя галицького містечка з надісланими туди австрійськими урядовцями і з єврейськими торгівцями. У центрі повісти нещаслива любов клеймового майстра, німця Амзельма Айбеншюца, до прибулої з Басарабії шинкарки, циганки Євфемії, яка разом з одеським раклот тримає корчму при кордоні, де переховуються втікачі з Росії. Ця тема в'яжеться з тематикою його пізніх творів, де авторів йшлося про те, щоб показати, як неопанована пристрась може викинути людину з колії життя і довести її до загибелі. Тому що автор використав для цієї теми відоме йому тло, повість набрала пізнавальної вартости і переконливости. Інакша справа з тими творами, де відсутнє підґрунтя правдивого тла при зображенні відповідної літературної теми. Це стосується передусім тих творів, що постали за останні роки творчости Й. Рота, в час його перебування в Парижі, в середовищі ро-

сійських емігрантів, що відбилося на способі представлення українських відносин.

Твір, що виключно присвячений «українській тематиці», це — повість «Тарабас, гість на цій землі» (1936). Хоч автор не називає свого героя українцем, читачеві ясно, про кого йде мова. Наміром автора було відтворення подій під час і після революції на Україні, зобразити атмосферу, в якій творилася українська держава. Але українські визвольні змагання, творення українських військових з'єднань є для нього тільки приводом для продемонстрування проблеми вини та прощення гріха. Герой повісти — революціонер, який через замах на херсонського губернатора мусів залишити країну і емігрувати до Нью-Йорку, де веде життя богеміста. З вибухом війни він повертається на батьківщину, відвідує «столицю Київ» та родинний маєток. Тарабас зголошується до війська, іде на фронт, де має нагоду вижити свої інстинкти — стріляти, пиячити, гвалтувати. Після революції «визволення нації дає йому можливість продовжувати солдатське життя». Від нової влади він дістає доручення «реорганізувати гарнізон у Коропті» і очистити його від чужих елементів. У містечку вибухає єврейський погром, викликаний п'яними солдатами. Тарабас намагається завести порядок, але одночасно знущється над старим євреєм, який поспішає до божиці, щоб там рятувати святі книги перед знищенням. Знуцання над старим потрясає сумління героя повісти: він усвідомлює своє негідне життя, вирішує залишити військову службу, щоб як звичайний прошак спокутувати свої гріхи. Його єдиним бажанням є тепер дістати прощення від старого єврея і він це прощення отримує. Знищений хворобою та алкоголем, Тарабас умирає в монастирі, де його похоронили з усіма військовими почестями, а на надгробнику поставили напис: «Тарабас — тільки гість на цій землі».

Як бачимо із змісту, автор не мав на думці дати актуальну повість з часів відбудови української держави. Події служать йому виключно на те, щоб зобразити внутрішній процес незрівноваженої, психопатичної натури героя повісти. Автор, може, й не відчував, що представлені ним події революційних часів на Україні викличуть в ознайомленого з справами читача почуття несмаку. Хоч національність героя повісти ніде не згадується, вже у вступі читач довідається, про кого йде мова: «В серпні 1914 року жив у Нью-Йорку молодий чоловік, що називався Николай Тарабас. За державною приналежністю він був росіянином. Походив з однієї з тих націй, над якими в той час панував цар і яких сьогодні називають „народами західних окраїн”». Джерелом інформації для тла повісти напевно послужили ресторанный знайомства автора з російськими емігрантами в Парижі.

З цього ж джерела походить, мабуть, також фабула чергової повісти, рамове оформлення якої вказує на те, що авторові «сповіда-

ється» в своїх гріхах відомий в російських емігрантських колах убивник Семйон Семйонович Голубчік, нешлюбний син князя Кропоткіна і волинської селянки. Дитинство героя повісті проходить на Волині. Князь, що живе коло Одеси, покриває кошти, зв'язані із студіями свого нешлюбного сина, який прагне добитися правового усиновлення. В той час князь Кропоткін усиновив молодого хлопця дворянського роду. Щоб досягти своєї мети, Голубчік стає агентом охрани. Він хоче усунути свого суперника, який забрав його місце. Вони обидва закохуються в легковажну дівчину Лютецію, яку вбиває Голубчік разом з її коханцем, зловивши їх на гарячому. Вбивство не можна викрити, бо саме в той час вибухла світова війна. Голубчіка мучить нечисте сумління; після війни він зустрічає свої обидві жертви в Парижі. Як виходить із змісту, маємо справу з слабим, графаретним твором, яким може захоплюватися тільки цікавий до російської тематики німецький читач.

Подібну шаблянову постать виводить автор у оповіданні «Начальник станції Фальмераер» (1937). Австрійський начальник станції закохується в пасажирку з Росії, поїзд якої зіскакує з рейок поблизу його станції. Пасажирка живе довший час як гість у його домі, а опісля виїжджає до Італії. Під час світової війни герой оповідання віднаходить обожнювану ним красуню на українській провінції. Її чоловік, старий князь, виїхав разом з царським військом, залишивши її в родинному маєтку. Після довгих вагань княгиня їде з Фальмераером на Рів'єру, де живе з ним аж до прибуття свого чоловіка, якому пощастило врятуватися з завірюхи громадянської війни. Романтична ідилія кінчається, і княгиня повертається до свого чоловіка.

Це оповідання якоюсь мірою перегукується з повістю «Фальшивий тягарець», при чому повість з своїм багатобарвним тлом далеко переконливіша, ніж надумано сконструйоване оповідання. Автора, як і багато німецьких письменників, вабила слов'янська жінка, яка видавалася йому втіленням жіночости та якоїсь небуденної таємничости. Але Й. Рот відтворив також інший тип східнослов'янської жінки-революціонерки, холодної інтелектуалістки.

Наташа Александровна з повісти «Втеча без кінця» (1924) є саме таким типом. Автор оповідає історію втечі австрійського поручника Тунди з російського полону на Сибіру. Дійшовши до Жмеринки, Тунда попадає як шпигун до в'язниці петлюрівців, звідки звільняє його більшовицький загін під командуванням Наташі Александровної, яка прагне перевиховати представника буржуазного суспільства на революціонера. Тунда закохується в Наташу і радо бере на себе роль її учня. Після двох років громадянської війни на Україні закохана пара опинюється в Москві. Тут Наташа пригадує собі, що вона українка. «Вона разом з одним українським комуністом усвідомлюють, що їх місце не в Москві, а на Україні... Вона вивчи-

ла кілька соковитих українських висловів і їздила по селах, нагадуючи селянам їхні національні обов'язки...» Але цей український запал Наталі швидко погас. Вона повернулася в Москву, де «вже не думала ні про Тунду, ні про українську націю».

Не зважаючи на те, що автор симпатизував українському народові і мав повне розуміння до його прагнень до волі, його представлення цих прагнень виходять гротесково. Повісті, в яких він хотів віддати дух революційних подій на Україні, виходять у нього невикінченими, написаними «на коліні». Несприятливі життєві умови не дозволили письменникові працювати спокійно. Як багато інших чужих письменників Йозеф Рот не міг опертися спокусі представити східноєвропейську людину (байдуже російську чи українську) як погану копію персонажів Достоевського. Але в зображенні постатей австрійських — німців та євреїв — автор не пішов утертими шляхами. Це велика шкода для нас, бо Йозеф Рот мав, мабуть, найкращі дані дати західноєвропейському читачеві правдивий образ України та її людей. Для нас він цікавий не тільки як повістяр, але також як талановитий есеїст — в його есеях та подорожніх нарисах схоплена атмосфера галицької провінції під час польського панування і відносини в СРСР безпосередньо після революції. Однак це інша тема.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

**ЕМАНУІЛ РАЙС: ПРАВИЙ ТА ЛІВИЙ УМОНАСТРОЇ
В ЛІТЕРАТУРІ ТА В МИСТЕЦТВІ**

1

Насамперед ми спробуємо визначити — що таке «праве» й що таке «ліве». Це не легке завдання. Численні мислителі та публіцисти останніх десятиріч присвятили всі свої сили з'ясуванню цього питання, проте вони мало просунули вперед його розуміння.

Іноколи думається, що у чистому вигляді ці поняття більш не відповідають дійсності, і застосовувати їх можна тільки до часів перед 1914 роком. Російська революція перемістила політичні поняття так кардинально, що користування цими двома — на перший погляд, зручними — термінами нині може викликати тільки непорозуміння й плутанину.

Передусім відбулося це тому, що лівий табір став ворожий супроти свободи, яка — до тих пір — правила за основну суть усього лівого й служила за його головну притягальну силу. Від того, проте, часу, як революція захопила владу на території колишньої Російської імперії і повною скасувала всяку свободу, ця остання почала наражатися в лавах лівих якщо не на одверту ворожнечу, то принаймні на всілякі можливі глузи, сарказм, заперечення. Мають місце постійні спроби її по можливості замовчати, применшити, розвінчати.

І у правому, і в лівому таборі надзвичайно розповсюдилася звичка робити СРСР критерієм різниці між ними. Ліві, мовляв, це прихильники СРСР та всього, що там робиться й проповідується, хоч би яким суперечним воно не було.

Але в такому випадкові у поняття лівизни неминуче входять первні, традиційно пов'язані з правизною: культ державної могутності, дисципліни, беззаперечного підлягання і багато чого подібного в цьому роді.

І тим не менш, саме за останнє півсторіччя ці поняття так небувало розповсюдилися, що вони відтиснули на задній плян сливе всі інші терміни політичного вжитку. У психіці переважної більшості наших сучасників, а тим самим і в політичній реальності, якраз вони почали відігравати головну роль. Під теперішню пору ніхто більше не слухає слів іншої людини і не цікавиться їхнім справжнім глуздом.

Перед тим, як людина починає розмовляти, вона довідується: «А

чи правий він, а чи лівий?» І відповіддю на це питання визначається раз назавжди ставлення до неї, майже незалежно від того, що вона скаже. Ні розум, ні хист, ні справжній стан речей не беруться більш на рахунок. Успіх оратора визначається насамперед тим, наскільки яскраво й визначено висловить він свою приналежність до того чи того з цих двох таборів.

Справа йдеться радше про певні психологічні комплекси, про певні синтетичні умонастрої, ніж про світогляди чи поготів про лінії поведінки в ділянці політики.

З'явилася певна двозначність. Та й сама дія кваліфікується як ліва чи права у залежності від того, меті котрого з таборів вона служить. Лінія поведінки правизни чи лівизни стає метою, для досягнення якої перші-ліпші засоби визнаються за придатні.

2

Якщо замість «правого» та «лівого» поставити поняття «революції» та «реакції», то, може бути, ми й наблизимося до розуміння поставленого питання. Проте, з тактичних міркувань, табір революції звичайно намагається затушувати свої справжні прикінцеві цілі, щоб не відштовхнути від себе всіх тих, хто хоча революції і сприяє, але її полохається і, в усякому випадкові, хто бажав би обминути її для себе самого.

Що ж до протилежного табору, то й він старанно уникає цього епітету «реакційний», він бо став лайливим словом.

Тим не менш, зміст цих двох понять конкретніший і однозначніший, ніж ці розпливчасті, бодай і нав'язливі поняття «правизни» та «лівизни».

Революція це ідея повної, інтегральної, безкомпромісової перебудови всього людського буття — на нових, виключно раціональних засадах. У межевих поняттях йдеться про геометризацію людини, і при тому про зведення сферичних форм та ліній до вузлових і прямолінійних. Йдеться про зведення якості до кількості, особистості до маси, біології до механіки і навіть одушевленого до неодушевленого. Революціонер вважає себе за непогрішного суддю світоустрою та людства. Він переконаний у своїй спроможності переробити все на краще. Не тільки етика революції вважається незаперечною, а й перші-ліпші шляхи застосування її до дійсності. Для революційного світопогляду не існує нерозв'язних проблем, він заперечує складність світобудови й структури так людського суспільства, як і кожної людини зокрема. Революціонер природою своєю спрощувач і схематизатор, який підганяє під свої кресленики реальність, що туго їм піддається.

Єдина проблема, яка для нього існує, це — знищення «проклятого» попереднього світу, засудженого в цілому й визнаного за него-

дящий у всіх своїх подробицях, — за єдиним винятком його самого, революціонера, та його однодумців і співучасників. Тим то все повинно бути скероване виключно на знищення старого світу, тобто фактично на захоплення влади революціонерами. Сен Жюст, Ткачов, а можливо, й Сталін були людьми такого робу. Його межеве теоретичне загострення — у славетній фразі Кирилова (в «Нечистих» Достоевського): «Якщо Бога нема, то я — Бог».

Так було в теорії струнко і страшнувато-заманливо аж до 1917 року, коли революціонерам пощастило захопити повноту влади на розмірно обширній території і на розмірно довгий термін.

Французька революція не йде в рахунок. Вона занадто швидко перейшла у свою власну протилежність, аж до реставрації включно. Її прибічники намагаються виправдати свій короточасний терор загрозою чужоземної інтервенції, хоча й мало хто замислювався над тим, чи був справді терор потрібен для захисту території від вторгнення з боку закордону, чи не послаблював він здатність країни до опору, замість її зміцнювати. Насправді ж чужоземна інтервенція була лише довгожданим і бажаним приводом для того, щоб розгорнути терор у таких потворних формах та розмірах.

Якщо не рахувати короткотривалий гітлерівський епізод 1942-1944 рр., то російська революція здійснює ось уже скоро піввікове незахмарене царювання, нічим не обмежуване володарювання на території, яка набагато перевищує розмірами революційну Францію, — при доброзичливій допомозі іноземних держав і переважної більшості їхньої високопоставленої інтелігенції.

Тут ось і виникає питання про позитивний бік революції. По тому, як усі пагони «старого» світу були старанно й систематично викорчовані на всьому протязі захопленої революцією території, коли вже нічого було «знищувати», революціонери опинилися перед драгливим питанням: «А що далі?»

Реальність виявилась якісно інакшою і значно менш податливою, ніж воно здавалося Леніну та його поплічникам. Дуже скоро вони повинні були зректися зрівнялівки, яка — цього не можна забувати, — правила, разом із скасованою свободою, за основний патос революції аж до її завершення. Її здійснювано в ім'я рівенства, заради нього йшли на смерть невибагливі ентузіясти, не звиклі замислюватися над складністю й загадковістю людської природи та людського суспільства. Вони були, однак, справжніми дріжджами революційного тіста.

Але тут з'ясувався факт, на мою думку, ще недостатньо відзначений так прибічниками, як і супротивниками революції. А він важливий поготів, що покищо він являє собою один з небагатьох незаперечних висновків з проробленого революцією досвіду, саме: за основну властивість людського суспільства — як явища природи — править не рівенство, а, скажімо краще, ієрархічність.

Вона — не випадковий результат накопичених за історію злов-

живань, а квінтесенційна властивість усякого суспільства, яке є ніщо інше, як так або так укладена ієрархія.

Я не буду твердити, мовляв, ця властивість завжди приємна. Нікому не до вподоби (за винятком рабських натур і холдуїв, які не йдуть у рахунок, — та й у них воно теж не так просто) підлягати чужій волі, як і мало кому до вподоби нести на собі тягар відповідальності за свої рішення й за їхнє застосування на практиці.

Але властивість ця неподоланна й настільки вперта, що ось навіть сама революція, світовий рух, піднятий насамперед для усунення нерівності, виявилася безсильною її переінакшити і була присилувана зректися боротьби проти неї.

Ця властивість найглибше відбита в самому корінні людської природи та громадського устрою, так глибоко, що ми навіть неспроможні точно визначити ґрунт, який при тому існує. В її склад входить значна частка іраціонального, проте абсолютно неусувного елемента. Видається правдоподібним, що ієрархія і править за найглибшу й найосновнішу суть кожного людського суспільства.

Її зародки є, звичайно, і у царстві тварин. Не кажучи навіть про суспільний устрій, наприклад, мурашок або бджіл, який приводив у захват нігіліста Писарева, — безперечно, ієрархія сильно зростає і стає неподоланна мірою того, як людина з чотирьох кінцівок випростується і стає на землю тільки на ступнях ніг. З огляду на існуючі в усіх ділянках світоустрою та життя відповідності, можливо, що треба шукати есенційне коріння ієрархії людини у вертикальності її постаті, за якої ієрархізація всіх частин його організму виявлена яскравіше, ніж у поземому становищі тварини.

А перевага навіть чисто геометричного «верху» над «низом» — далеко не тільки метафорична. Та й усяка справжня метафора теж закорінена в тих самих загальних відповідностях, сплетенням яких і є світ.

Доводиться раз назавжди встановити ці, авжеж сумні, аксіоматичні тези:

1. Кожна людина хоче усе й уся підкорити своїй волі. Для кожної людини решта людей це лише засіб для цілі, що нею є вона сама.

2. Ніхто не бажає підлягати другому. «L'enfer — c'est les autres», як то гостро висловився у так багато чому не згодний з нами французький письменник Ж. П. Сартр.

Існують, samozрозуміло, й винятки. Крім того, кожен з нас знав, більшою або меншою мірою, благодійного впливу єврейсько-християнських релігійних принципів. Проте, ми говоримо про найглибші, недослідимі, позасвідомі, передкультурні імпульси, на багато десятків тисячоліть більш давні, ніж слабка, тонка юдейсько-християнська оболонка.

Поруч, однак, із цими, глибоко іраціональними, основами ієрархія має і низку повнотою конкретних основ, які піддаються облікові.

1. Найпершою чергою — конечність. Для того, щоб бути придат-

ним до співжиття, суспільство повинно бути організованим. Воно — рід електромагнетного поля, лише на багато разів складнішого, такого, що вимагає доцільного розподілу розсіяних по його поверхні тирсових часточок — людей. Без нього часточки тирси будуть лише безглуздою купою залізного сміття, засудженого на знищення.

Можна сперечатися про переваги й недоліки тієї чи тієї спрямованості електромагнетних ліній та мас, про конкретні цілі й про природу сил, що їх визначають. Але не можна, мавши чесне сумління, заперечувати перевагу космосу над хаосом.

Я радив би революційно наставлених юнаків скеровувати на вивчення анатомії людини. Структура кожного з трьох мільярдів наявно існуючих живих людських тіл настільки безконечно складна, що не народився ще геній, який би спромігся бодай частково збагнути такі проблеми, як сукупність і цілеспрямованість робіт хемічної лабораторії печінки або ж — ще на багато разів складніші — операції різноманітних тканин, які утворюють мозок. Вельми й вельми багато чого у складі та устрої тіла нам просто ще незнане. Так, приміром, ми ще сливе нічого не знаємо про ролю гіпофізи або кісткового мозку, яка, як здається, вельми значна.

Великою мірою для нас ще залишаються нез'ясованими співвідносини між діяльністю печінки та селезінки, роля лімфатичної системи і ще багато чого.

Навіть те, що ми знаємо, не перестає вражати своєю... чудесністю. Бо якщо чудо існує, то це — устрій людського тіла. Наприклад, ми вже знаємо, більш або менш вірогідно, про ролі кожної з шести часток нирок. Наслідування такої, надзвичайно складної хемічної праці за нинішнього стану наукових можливостей вимагало б лабораторій розміром на кілька пов'язаних між собою середньої величини житлових кімнат. Тим не менш уся ця праця відбувається — до того ж з незрівнянною швидкістю та досконалістю — однією шостою органа, який весь легко зміщується на долоні дорослої людини.

Та крім невичерпної і до кінця нікому не знаної і не збагненої складності устрою людського тіла, в ньому не тільки нема нічого зайвого, як наївно ще гадав Мечніков (який необережно радив вирізувати апендикс сліпої кишки навіть у здорових людей), — а й кожна подробиця й усе в цілому влаштовано з такою глибокою мудрістю, що скільки б ми не думали, в ньому таки неможливо ані на йоту змінити щось на краще. Тут ми перебуваємо перед лицем якогось теоретичного максимуму, можливої мудрості й доцільності. Вдуматися хоча б в устрій руки людини як універсального інструменту для першої-ліпшої діяльності, яку лиш можна собі уявити! Та прикладів можна б наводити безконечну многоту.

Але більш того: хоч і як невичерпно складний і бездонно мудрий устрій його тіла, кожен із живих людей — єдиний у своєму роді. Як нема на три мільярди двох цілковито однакових облич, так нема

й двох цілковито однакових, скажімо, шлунків, серць або щитовидних залоз. Усе індивідуалізоване, усе — єдине у своєму роді!

Не знаю, чи може щиро переконаний революціонер зберегти вірність своїм схемам після сумлінного й всебічного вивчення анатомії людини. Хоча... такі люди часто бувають повнотою позбавлені будь-якої чуйності і навіть мінімальної послідовності. Революція — пристрасть, яка засліплює того, хто їй підданий. Він бо найперший стає її рабом.

Людина — мікрокосм, суспільство — макрокосм. Глибокі, невідмінні закони буття його не менш складні, ніж ті, що покладено в основу життя окремої людини. Але тоді як профан, беручи загалом, ніколи не дозволить собі легковажно-емпірично взятися до хірургічної операції або, скажімо, за введення зонда у тіло, всякий аматор — фізик або археолог, бровар чи бухгалтер — чомусь вважає себе за управненого й компетентного порядкувати судьбами людського суспільства, тобто мільйонів людей, без усякої підготовки. Ба, він при тому ще й ображається, коли йому вказують на його неспроможність.

Але ж підготовка це вже й є суспільний добір, отже — ієрархія. Щоправда, крім підготовки є ще й проблема обдарованості. Досконалий музикант може виявитись нікуди не годящим бібліотекарем, а обдарований математик — дуже поганим журналістом або аж до смішного безпомічним офіцером.

Дар керувати суспільством це, насамперед, уміння ставити кожну людину на те місце, для якого її призначив Бог. Це вміння вгадувати, на що дана людина найбільше здатна. Без такої здібності керівник може привести суспільство тільки до катастрофи. Та, звичайно, крім здібності потрібні ще знання, досвід, вправність...

Здавалося б, ні для чого повторювати такі ясні й для кожного очевидні абеткові істини. Проте, леле, за теперішнього часу вони не тільки ґрунтовно забуті, а й керівництво людським суспільством, ніби навмисне, йде у прямо протилежному напрямі.

2. Подруге, ієрархія стимулює людську активність. Існуюче суспільство спонукає людину до діяльності. Кожне підвищення по щаблях ієрархії пов'язане з перевагами, а зниження — з незручностями, настільки явно відчутними, різноманітними і сильно діючими, що кожна людина, природно, напружує всі свої сили й властивості, якщо не для ієрархічного висходження, то принаймні хоч для втримання на тому рівні, на якому вона перебуває. Є й тут винятки: вільні (аскетизм) і невільні (безвілля). Але не про них мова. Загальне зрівняння, навіть при забезпеченні всіх від крайніх форм зниження (злидні), неминуче привело б усяке суспільство до розвалу. Тим часом, радянському досвідові не пощастило уникнути навіть крайніх злиднів для переважної більшості населення, що й змусило Леніна та лєнінців зрєктись основних цілей революції — за короткий час після захоплення ними влади.

До цього часу ми говорили про позитивні, будівничі основи ієрархії. Але побіч з ними існують і інші, не менш могутні й всюдиприсутні, хоча й більш гідні засуду.

У боротьбі за існування й за панування людина використовує не тільки своє обдарування, вміння й позитивні властивості, а й фізичну витривалість, сприт у лицемірстві, особистий хист, соціальні привілеї, зв'язки тощо. Наслідком цього часто-густо на чолі ієрархії опиняються не найдостойніші, а найбільш спрагли влади й нерозбірливі у засобах.

Значною мірою успіх революції коріниться у наявності такого роду людей, які породжують соціальну та всяку іншу несправедливість і різноманітні зловживання. Цей сумний факт чимало сприяє існуванню того стану, за якого докорінно неможливо зрівняти ієрархію, хоча б уже тому, що, як показує досвід, хижакки й усякого роду пройдисвіти легше пристосовуються до революційної ситуації, ніж здібні й трудолюбні праведники. Ці останні, як правило, безпорадні перед лицем розбурханих пристрастей та руйнування моральних підстав і звичних життєвих наставлень. Адже за Сталіна майже відкрито говорилося про «ставку на падлюку». А чого варт один тільки Павлик Морозов!

Втім, нема ніяких підстав вважати й усіх справжніх революціонерів за щось, наче безбожні святі: мовляв, непідкупні, не приступні жодним пристрастям чи слабкостям. Чимало хижаків є й серед них, — узяти хоча б постаті Робесп'єра і Сталіна. Можливо навіть, що революційний комплекс витворюється в душі людини саме з-за нічим не зм'якшуваної шаленої пристрасти до панування будь-що і за яку завгодно ціну. Ця ось пристрасть либонь і заглушує голос сумління і спотворює моральне обличчя людини.

Досвід російської революції недвозначно показав, що головним об'єктом групи, яка захопила владу, було не застосування якоїнебудь програми (вище ми показали, що, прийшовши до влади, комуністи повнотю відмовилися від її головних пунктів), а задоволення голого апетиту до влади, заради неї самої.

Залишився, звичайно в силі й по нинішній день третій пункт революційної програми, можливо, найголовніший, у всякому разі найменш явний. Комуністи говорять про нього набагато неохочіше, ніж про свободу й рівність. Це — боротьба проти Бога, проти віри у Бога й проти укладеної ним світобудови.

Уже Маркс казав, що наука цікавить його виключно як засіб боротьби проти релігії і тільки тією мірою, якою її дані суперечать релігії. Цікаво, як реагував би Маркс на творчість Плянка, якби він був його сучасником!

Споконвіку існують лише дві спонуки, спроможні змусити людину відмовитись від блаженної бездіяльності: страх покарання і бажання нагороди. Прагнення людини до добра — до позитивної творчості й будування — пояснюється здебільшого її спрагою життя, ба-

жанням одержати якомога повніше задоволення всіх своїх стрим-лїнь. Звичайно, людина волїє отримати бажане без еквіваленту, радше задарма, ніж за плату. Але з огляду на те, що суспїльство влаштоване так (ї це теж одна з позитивних сторїн його існування), що одержання цїнностей без сплати еквіваленту може потягнути за собою неприємні наслідки, — від простого побиття або ганебного вигнання з даного середовища аж до кримінального процесу і пов'язаного з ним довготривалого важкого погіршення загальної долї засудженого, — от переважна більшість людей досягає бажаного шляхом зусиль, спрямованих на добро оточення.

Тут безкорисні винятки так само занадто рїдкісні для того, щоб бодай скїлькись помітно змінити загальний образ.

Але тут усяка революційна влада неминуче потрапляє у зачароване коло, з якого їй аж до цього часу так і не пощастило вибитися. Доводиться або постачати населенню матерїальні та всякі інші блага як спонуки до діяльності, — але тоді прощавай рівність і абсолютний контроль влади над людською особистістю, — або примиритися з загальними злиднями, а тим і з нетривкістю власної влади, яка з цих обставин витїкає і яка може бути поліпшувана виключно за допомогою страху покарання. Справді, видайність примусової концтаборової праці виявилася настїльки низькою, що довелось від неї відмовитися.

Так виходить тому, що жага життя не має меж. Досягнувши бажаного, людина ніколи ним не задовольняється. Негаймо ж починає вона прагнути до досягнення нової мети, яка при тому виникає. Жага життя сприяє розвитковї творчих сил і винахідливості людини до безкінця. Вона сама виявляється в людях і росте разом з ними, на велику користь для всіх і для кожного.

Тим часом же, страх покарання не тїльки озлобляє проти володарів і тим самим викликає бажання дати їм якомога менше, а й розвиває в людини пасивність. Її завданням стає не вдосконалюватись у своїй праці, а ухилитися від покарання. Для цього ж з'являються шляхи інакші, більш легкі, ніж творчість. Розвиваються формалїзм і обман. Життя стає в опозицію супроти керівного апарату, з усіма погубними наслідками, що витїкають з того для обох сторїн.

Перед лицем явної неможливості досягти будь-яких результатів за допомогою страху покарання, не бажючи дати особистості емансипуватися, але мусївши так чи так відкривати перед нею перспективи творчого розвитку, революційна влада заходилась посилено заохочувати амбіцію. Це заохочування соціального добору не за ознакою достоїнств та заслуг, а за ознакою слухняності і навіть спроможності зраджувати своїх співлюдей.

У наслідку й виникло розростання і суворість ієрархії у такому вимїрі, якого людська історія ще ніколи перед тим не знала.

У всякому разі, факт у наявності: обидві недавні революції, і

французька, і російська, привели до посилення й ускладнення соціальної ієрархії та влади держави над особистістю.

Кількість матеріальних благ, можливо, й зросла. Це сталося завдяки зусиллям не революції, а науки. Але свобода людської особистості затискується дедалі більше й більше.

Нарешті, з перших же кроків свого перебування при владі, Ленін зіштовхнувся також і з несвоечасністю застосування революційної теорії.

З давніх пір у революції жив нахил до спрощення й до опрощення. Бажання «розділити все по-рівному» передбачало конечність відмови від усякого роду крайнощів та захоплень. Рівність мислилася тільки в образі сумирної простоти звичаїв перших християнських громад. Перемога загального урівнювання неминуче призводила до припинення всіх змагань та суперництва. Це виключалося так між окремими особами, як і між будь-якого робу угрупованнями.

За таких умов творчість стає неможливою, як і кожна інша культурна або соціальна ініціатива. Діапазон життя скорочується.

На момент захоплення Леніним влади науково-технічна метаморфоза вже зайшла достатньо далеко для того, щоб стало ясно: найближче майбутнє людства не у повороті до загальної повздержливості й поміркованості, а, навпаки, у суворій реґляментації дедалі складнішої технічної організації життя.

Машина починає диктувати людині. З знаряддя вона стає паном. Єдиною можливістю оволодіти цим грізним процесом було б посилення й розвиток свобідної людської особистості, — якраз те, чому ленінська революція спротивляється з усіх своїх сил. За таких умов найпонуриші передбачення дальшого розвитку стають можливі.

Опинившись перед фактичною неможливістю переінакшити світ за своїми первісними схемами, і водночас не смівши зректися свого досвіду, аби не завдати практичному здійсненню своєї ідеї непоправного удару, революціонери були змушені зміцнити здобуту владу тими самими заходами, що й реакціонери.

Сталося це, звичайно, не вголос і не відразу. Можна сказати, що історія пройшлого піввіку революційної влади була історією поступової відмови від своїх вихідних позицій — на користь ненависній і анатомованій реакції.

Наслідком цього виріс могутній, динамічний комплекс державних утворень, населення яких править насамперед за засіб для дальшого зміцнення державної могутності.

Замість відмирання держави утворилось нечуване її розростання й зміцнення, яке раніше видавалось неувяленим. Крайні цілі реакції, що про них вона навіть не сміла й мріяти, були здійснені революцією.

3

Реакціонер прагне до безруху, до збереження існуючого. Він довіряє іраціональним силам укладених взаємин. Недосконалість, мовляв, може бути або лише тимчасовою, або ж вона являє собою наслідок помилок і злочинів поодиноких осіб. Усе закінчиться добре: чи то у потойбічному й есхатологічному пляні, після «гамбурзького рахунку»*) Страшного Суду, чи то ще тут, на землі, шляхом поступового органічного зростання й досконалення людини та її взаємин з ближніми.

Оскільки комуністичне пореволюційне суспільство зацікавлене у самозбереженні, воно тим самим стає реакційним, тобто таким, яке прагне до безруху.

Починаючи з славнозвісного «Комуністичного маніфесту», марксизм продзижчав нам вуха своїм діалектичним твердженням, згідно з яким капіталістичний суспільний устрій породжує й вирощує свою власну протилежність — суспільство пролетарсько-соціалістичне. Це останнє настане з неминучістю стихійних явищ природи і заступить собою капіталістичний устрій безклясово-соціалістичним — по тому, як він буде зметений революцією.

Тим то кожен порядний європеєць і американець схильний себе розглядати як продукт розкладу неминуче засудженого на загибель устрою. Він мазохістично вітає своїх поневолювачів.

Лише одне марксиста пустили з ока: безперервність і безуважність діалектичного процесу.

Адже те наростання суперечностей, від якого вони очікують падіння негідної їм демократії (для зручності, проте фактично неправильно називаної капіталізмом), невхильно відбувається, незалежно від їхньої волі та згоди, в їхньому власному маєткові СРСР, що його вони вважають своєю невід'ємною власністю на віки віків.

Отже, якщо демократія й упаде (при чому не знати, чи завалиться вона у бажаний для марксистів бік, а чи в якийнебудь інший: в історії бо неждане стається частіше, ніж те, що ми передбачаємо), — то так само невхильно і силою тих самих законів упаде й устрій, встановлений після революції компартіями, які захопили владу.

Ця глибока внутрішня суперечність із власним ученням неминуче підточує ту державну будову, що під теперішню пору зводиться в СРСР.

Проте, нам думається, що питання ще складніше.

Марксизм розглядає капіталізм та соціалізм як протилежності.

*) «Гамбурзький рахунок» — назва твору російського літературного критика Віктора Шкловського, в якому він підбивав підсумки цілої культурної доби. — Прим. ред.

Та між ними є так багато спільного, що виникає питання: чого ж більше — схожості чи несхожості?

Уявити, приміром, теоретичну основу марксизму — матеріалізм. Таж найпершою чергою він — властивість буржуазного мислення. Самі марксистки вважають Дідро, Гольбаха та інших енциклопедистів XVIII сторіччя буржуазними мислителями. Марксові здавалося, що досить прищібнути до матеріалізму налічку «діалектичний», і він з «буржуазного» перетвориться на «пролетарський».

Не робивши, як Маркс, із буржуазії історичної і навіть метафізичної категорії, я все таки гадаю, що у суспільному житті останніх двох сторіч, справді, виробився певний специфічний тип поведінки й мислення, який і є буржуазія.

Не знаю, чи була вона всемогутня і всевизначна у XIX сторіччі. Сумніваюся. Ані Бісмарк, ані Століпін, ані Бодлер, ані Бетговен, ані Кіркегор, ані... ім'я їм легіон, не були буржуазіями і до буржуазії не належали, хоча саме вони, а не, скажімо, Гізо, Мечніков чи Роберт Бравнінг визначили собою XIX сторіччя.

Взагалі марксистки причислюють до буржуазії усе те, що їм не до вподоби або за якогось моменту не вигідне: і містику, і націоналізм, і літературно-мистецьку богему, і все що завгодно в такому ж роді, включно з тим, що супроти буржуазії діаметрально протилежне, з нею не зупадає і їй гостро вороже.

І з цього погляду в марксизму з буржуазією більше спільного, ніж суперечного. І ті, і ті однаково не люблять і націоналізм, і містику, і літературно-мистецьку богему. І марксизм, і буржуазія однаково схильні до інтернаціоналізму. У всякому разі, націоналізм може бути для них тільки засобом (до наживи або до захоплення влади), але ніколи не метою.

Існує, звичайно, і певний тип побутового сповідницького конформізму, з яким і буржуазія, і марксизм (патріярша Церква в СРСР) добре співживуть. Але їм обом однаково неприємне справжнє духове горіння, містична екстаза й безкорисне шукання істини.

Щождо богемки, то вона справляє і на буржуїв, і на марксистів дію червоної плахти на бика.

Але твердження марксистів про первісність і всемогутність буржуазії виявляється суцими дурницями, принаймні стосовно до тієї частини XX сторіччя, свідомими свідками якої ми є. Звичайно, і буржуазія існує. Проте, керує вона не більше, ніж, скажімо, синдикати, преса, Католицька Церква і різні інші політичні та громадські категорії й сили, поруч з якими, у середині демократії, так само, як і вони, не завжди чистими шляхами, вона бореться за свої інтереси.

Демократію можна вітати або засуджувати. Безперечно, за 200 років свого управління судьбами світу, побіч величезних переваг та успіхів, вона виявила також чимало й від'ємних сторін. Але без-

глуздо і фактично неправильно зводити все, що відбувається у світі, до боротьби капіталізму й пролетаріату.

Більш того, останніми десятиріччями якраз у середовищі буржуазії комунізм і знаходить найбільше число своїх найактивніших помічників.

На мою думку, пояснення цього факту виключно боягузством, нерейозністю та звироднінням буржуазії — не вичерпує питання. Тут є і... внутрішня спорідненість. Капіталіст найкраще розуміє комуніста, насамперед тому; що обидва вони — матеріялісти.

Маркс був мислителем настільки буржуазним, що він і сам того не усвідомлював. А той факт, що Енгельс був сам великим капіталістом — одним з маґнатів текстильного виробництва своєї доби, — марксистки воліють замовчувати. Тим часом, і буржуазія, і марксистки вважають економічні явища за визначальні для всіх інших ділянок історичного та культурного життя.

Суттю, і ті, і ті борються за перевагу в економіці. Але на цьому ґрунті вони легко приходять одні з одними до порозуміння. Сайрус Ітон або Дюменіль де Граммон — у всякому випадкові, вельми показові явища. Та й Сартр щодо багатства не далеко відстав від них.

Чисто буржуазне й те надавання переваги економічним міркуванням та побудам супроти ідейних, національних, релігійних та інших, що притаманне марксистам. Звичайно, таке надавання переваги щоразу заперечується фактами, як тільки ми виходимо за межі чисто буржуазного середовища: підприємців-капіталістів та університетсько-газетних ватажків інтелігенції.

А народ, який взагалі не полюблює буржуазію (він не стільки задрить їй, скільки зневажає її), чужий і марксистові. Розмови про нього він слухає раз-у-раз із поганою приховуваною іронією, в усякому разі — без великої довіри.

Суттю справи, буржуї та марксистки найтісніше пов'язані одні з одними спільною відсутністю будь-яких моральних побудів, простіше казавши — безсовісностію. І буржуї, і марксистки домагаються своїх цілей (перший — накопичення грошей, другий — захоплення та утримання влади) — за всяку ціну, не спиняючись ні перед якою нищістю, не гидуючи ніякими засобами. Влада й гроші — потворний Янус нашої доби, обидва обличчя якого дивляться в різні боки, проте поєднані спільним хребтом і потилицею.

З цих двох зол головне і найгірше — влада людини над людиною. Визиск це тільки один з різновидів влади. Спрямувавши всі сили своєї боротьби проти самої тільки експлуатації, Маркс тим самим — передузятю або підсвідомо — виправдав і врятував принцип влади, що був страся від дедалі зростаючого прагнення людства до свободи.

Проте, відвівши удар і засудження від влади, Маркс водночас зруйнував однією рукою те, що він створив другою: влада бо передбачає і включає в себе можливість нічим не обмеженого визиску. Капіталіст усе таки не може мене присилувати піти на працю у

своє підприємство, якщо мені пощастило якимнебудь інакшим робом здобути собі засоби для існування. Тим часом, наділений владою апаратник або СС-функціонер розпоряджає моїм життям та смертю і має навіть можливість з мене безкарно глузувати.

Справжні супротивники компартії — зовсім інші люди. Частіш усього вони не друзі й буржуазії. Нині добір їх відбувається здебільшого за якісною ознакою, тому що для того потрібно чимало мужності і внутрішньої незалежності, вміння мислити своїми власними засобами, не вдаючися до раз назавжди прийнятих і встановлених кліше.

Беру на себе сміливість твердити, що в межах мого особистого досвіду, в моєму особистому оточенні куди більше буржуїв, які співчувають комунізму (майже всі буржуї, що їх я знаю) аніж, наприклад, робітників або селян, військових або мистців, рибалок або лікарів, акторів чи винахідників.

Поза межами буржуазно-соціалістичного суперництва й співництва пролягають величезні царини цілковито інакших людських настроїв та проблематики. Тільки що ці люди менше вовтузяться і кричать про себе, інколи просто мовчазно очікуючи свого часу. Інші діють шляхом самовдосконалення, про що раз-у-раз нічого не підозрює навіть їхнє найближче оточення.

Так кількісно їх набагато більше, ніж компартії того бажалося б. І що ще важливіше: серед них є наявність вельми й вельми високої якості. А у прикінцевому рахунку адже якість вирішує все. Усі конвульсії та страждання сучасного світу походять з браку якості потрібної проби. Зло тріюмфує тому, що не вистачає добра, тобто якісного зусилля.

Усе такі перемагає завжди той, у кого дужча воля. Нинішня перевага комунізму над демократією пояснюється виключно слабкістю волі в останньої, виніженої десятиріччями легкого та привільного життя, що ним вона боїться ризикувати. Сила комунізму полягає в тому, що йому нічого втрачати, тоді як саме робітникам на Заході втрачати є надто багато чого. Вони не бажать ставити на карту своє занадто приємне життя. Ще більшою мірою це стосується, звичайно, буржуазії, яка хоче продовжити своє блаженство скільки це тільки можливо, не бажавши думати про те, що буде потім. А суворий цинізм революції вивував тим часом людей, сильних духом, хоча й позбавлених сумління.

Але матеріалізм неунікнено обмежує силу духу таких людей. Прикінцева перемога буде тільки за тими, за мету життя яких править самовдосконалення, тобто нічим не обмежуваний розвиток їхніх духових сил і спроможностей. Такі люди звичайно виявляються також куди обдарованішими від перших у ділянці розумового розвитку й творчості, яка неминує всихає у матеріалізмі, ніби рослина, позбавлена свого природного ґрунту.

А природний ґрунт творчих досягів (навіть у царині військової

техніки) — духове життя. У якусь мить ці незаперечні факти, поза сумнівом, дадуть себе відчутти. Компартія може виявитися дужчою, ніж м'якотіла й легковажна демократія, але вона безсила супроти справжньої і вперто насаджуваної духової культури, яка росте в душах незліченної многи пригноблених, змушених мовчати, але не бути бездіяльними, у країнах, підвладних марксизмові.

Так тяжкий молот комунізму, троцивши скло демократії, кує залізо *) тієї духової сили, яка його роздушить, як ота високопотужна машина роздушила годинник майстрового у «Вогнях великого міста» Чарлі Чапліна.

Тим то й думається мені, що діалектична схема Маркса помилкова або, в усякому випадкові, обмежена. Справжній діяпазон наявного діалектичного противенства глибший, обширніший, і він стосується не тільки «знарядь виробництва» та інших економічних подробиць.

Якщо діалектиці дозволяється оперувати в ділянці економіки, то їй не можна заборонити перебувати й поза її межами.

Я гадаю, що майбутні історики розглядатимуть капіталізм та соціалізм не як дві різні доби, не як два протилежні начала, а як одне, нехай і суперечне, ціле, хоч би й з огляду на вказані тут елементи схожості й спорідненості, приклади яких можна легко помножити.

Особливо сильно кидається в вічі притаманна їм обом схильність зводити все саме до економіки. Адже економіка, особливо марксистська, це не тільки наука про певну сукупність явищ, вона бо й антропологічне вчення про людину, яке розглядає під певним кутом зору всі властивості її природи, всі прояви її діяльності, хоч би яких предметів вона торкалась.

Але ж насправді людина, навіжена економікою, яка бачить весь світ крізь окуляри вигоди й невигоди, не тільки крайньо рідко зустрічається в чистому вигляді, але вона й для себе самої не вельми вдало розв'язує чисто економічні проблеми, що стоять перед нею.

Таж на кожному кроці бачимо, що заробляє більше грошей не той лікар, мистець або пекар, який ставить собі за мету по змозі найбільший заробіток, а той, який більше любить свою справу і тому краще її виконує, а тим самим і більше приваблює клієнтів. Те ж саме мені казали навіть про банкірів.

Тим часом, повною протилежністю буржуазно-соціалістичному циклові поняття буде духовий напрям. Маркс чи Плеханов, Спенсер чи Чернишевський більш буржуазні мислителі, ніж, приміром, Ортега, Розанов чи Рудольф Штайнер, які повнотою поривають з комфортабельно-раціональною цивілізацією на користь інших, більш значущих вартостей, або ніж чернець-аскет Теляр де Шарден, або ніж

*) Тут автор перефразовує відомий вірш Пушкіна: «...тяжкий млат, дробя стекло, куєт булат.» — Прим. ред.

Генон, який назавжди покинув цивілізацію заради мусульманського Сходу.

Люди ці аж ніяк не нехтують суворою земною реальністю заради втечі в інші, довільні світи, як то часом намагаються інсинуювати радянські ідеологи. Значна частина їхньої творчої проблематики присвячена якраз питанням людських взаємин та історичних судьб. Але вони розглядають проблеми вільно, не зв'язуючи себе ні з якими апріорними доктринерськими шпаргалками.

Я особисто бачу майбутнє людства, радше виходивши з думки Унамуну або Генона, Соловйова або Штайнера, ніж Плеханова або Лукача, які не припиняють тупцювати на одному й тому ж самому місці, які тремтять при одній тільки думці про будь-який «ревізійно-ністичний» легенький протяг.

Майбуття радше за більшим дерзанням, за ширшим охопленням явищ, ніж за першою-ліпшою формою недовірливо-короткозорого буржуазного раціоналізму, який боїться перебувати під відкритим небом.

Перед нами — найширші обрії, і шкідливо й глупо намагатись обмежувати їх навмисне, на догоду будь-кому, хто зручно примостився до «пирога» світоглядів.

(Закінчення в наст. числі)

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій Луцький

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Ваплітянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

БОГДАН ОСАДЧУК: **ЮГОСЛАВСЬКІ КОМУНІСТИ НА ВЛАСНИХ ПОЗИЦІЯХ**

ПІДСУМКИ VIII З'ЇЗДУ СОЮЗУ КОМУНІСТІВ ЮГОСЛАВІЇ

Першими, хто збагнули істину (ще не для всіх сучасників ясних) історичних наслідків, зв'язаних із смертю Сталіна, і наступних змін у міжнародному комуністичному русі, були італійські комуністи. З вродженою романською тонкістю аналізу вони передбачили, що «епоха моноліту» під керівництвом Москви відійшла у минуле разом із смертю великого тирана. Пальміро Тольятті — безперечно найінтелігентніший з усіх керівників компартії другої половини нашого століття, до речі, вишколений на творчих шуканнях основоположника італійської теорії марксизму, Грамші, — був тим, хто створив поняття «поліцентризму» в комуністичному русі. При цьому треба нагадати, що Грамші у своїх писаннях був під великим впливом ліберального італійського мислителя та соціолога Бенедетто Кроче.

Поняття «поліцентризму» сьогодні вже не є дефініцією, про яку можна сперечатися. Воно стало аксіомою, не зважаючи на твердження непоправних, волюнтаризуючих «романтиків» у радянських партійних бюрах та редакціях журналів про так звану «монолітну єдність» марксизму-ленінізму. Радянське відхилення від марксизму, тобто від раціоналістичного способу думання, зайшло у таку безнадійно заплутану гущавину фідейстичних та антираціоналістичних самообманів, що воно не в силі взяти на себе інтелектуальне зусилля переоцінити вартості і зробити з цього відповідні висновки. Радянська видозміна марксизму опинилася в полоні примітивного тупцювання на місці або іде вигідними, протоптаними стежками одностороннього та одностороннього бачення й аналізу теоретичних та практичних наслідків імперіалістичного викривлення образу історичних і суспільних процесів.

Як наслідок радянського тупцювання маємо повну стагнацію філософської, естетичної та соціологічної думки в усіх народів Радянського Союзу незалежно від того, чи маємо справу з росіянами, українцями чи грузинами. Всюди існує та сама відсутність творчої політичної думки, очевидно якщо дивитися на ці явища генерально. Те саме діється (або, краще висловившись, не діється) в площині теорії та практики національної політики: від років одне й те саме переливання віджилого ленінізму «з порожнього в пусте».

Такий, наприклад, старенький Георг Люкач у Будапешті є в стані сховати в малу кишеню своєї камізельки всі т. зв. філософські «авторитети» усього Радянського Союзу. А молоді філософи у Польщі (як Лешек Колаковський) або в Чехо-Словаччині (як Карель Косік) випередили своїх старших або однолітніх колег з «великої

батьківщини соціалізму» на цілі генерації. Не дивно, що авторитети філософських, історичних та соціологічних, а навіть економічних студій в СРСР нікого із справжніх науковців у «народних демократіях» не притягають, ба щобільше — нікого не цікавлять. Якщо взяти всю наукову спадщину головних осередків науки в цих країнах, то за малими винятками серед славистів не знайдемо ні найменшого творчого стимулу, ні ідей, ні навіть натяків на них, які прийшли б з так широко та пильно рекламованої «Мекки соціалізму» — СРСР.

Очевидно це аж ніяк не означає, що центр «наукового соціалізму» перенісся до Пекіну, як це твердять нові претенденти на керівництво «монолітного комуністичного руху». Сьогодні взагалі немає якогось «центру», а ще менше якогось визнаного всіма марксистами-ленінцями «авторитету». Керівники комуністичних партій — це в переважаючій більшості пересічна апаратницька дрібнота, знання якої вужче, ніж у випускників середньої школи. Нові партійні керівники в Кремлі набули дещо освіти (в усякому разі більше, ніж, наприклад, Нікіта Хрущов), але й вони трудилися під час своїх студій радше над політикою, ніж над здобуванням основного знання; не зважаючи на свій бюрократично-організаційний досвід, вони все ж таки залишилися цілковитими дилегантами.

Мао-Тзе-Дун перевищує їх усіх своїми інтелектуальними якостями на цілу голову, хоч і його інтелект уже закаменів. А Енвер Годжа в Албанії є, до речі, єдиним з-поміж провідників компартії, який здобув освіту в західних університетах. Із смертю Пальміро Тольятті відійшов авторитет, який умів абстрактно та універсально мислити і з поточних подій творити синтезу історичних процесів. З його школи вийшов цілий ряд видатних політиків, що тепер визначають напрям італійської компартії, яка в теперішню пору є найбільше поступовою силою в усьому комуністичному русі і тому в усіх засадничих справах з блискавичною швидкістю віддаляється від позицій КПРС. Але й італійський комунізм не творить якогось окремого центру. Таких центрів є тепер принаймні п'ять: Москва, Београд, Пекін, Рим і якоюсь мірою Бухарест; подекуди також Варшава, Тірана чи навіть Східній Берлін є такими центрами. Отже напередодні 50-річчя «великої жовтневої революції» маємо справу з широко розгорнутим поліцентризмом, і то не тільки в теорії, а передусім у практичній політичній дії.

*

Сьогодні ближче приглянемося до югославського комунізму, зокрема до результатів останнього з'їзду Союзу комуністів Югославії (СКЮ), бо такою є офіційна назва тамошньої компартії. Робимо це тому, що в історичному аспекті постання поліцентризму саме Югославії припадає перше місце у знищенні гегемонії та монолітного фетишизму Москви.

Для нас Югославія цікава просто тому, що це — комуністична

формація, яка на власній шкірі якнайдошкульніше відчула весь обман «пролетарського інтернаціоналізму». Іншими словами, Тіто та його ближчі співробітники пройшли таку школу досвіду, яку кілька десятків років раніше пройшли українські комуністи на міру Скрипника, Шумського та Хвильового. Тобто вони пізнали, що означає пов'язувати пролетарську революцію з таким нечесним та імперіялістським партнером, яким є Москва. Різниця лежить у тому, що завдяки географічній віддалі та іншим політичним обставинам югославські комуністи змогли зробити інші висновки. Бо основні елементи конфлікту між Београдом і Москвою були такі самі, як колись між Харковом (чи пізніше Києвом) і Москвою. З одного боку, воля бути рівноправним партнером і в ім'я справжнього «пролетарського інтернаціоналізму» вирішувати основні справи власного народу, власної економіки, власної культури в межах власної території, а не в ім'я чи з позицій реакційного, народоненавистницького шовінізму. З другого ж боку, імперіялістичний спосіб думання російської бюрократичної верстви, яка ніби «злилася з пролетарською революцією», а на ділі використала революцію, щоб у своїх класових інтересах рятувати імперію перед цілковитим розвалом; услід за цим стосунки в практичній політиці примусових засобів, щоб підпорядкувати собі іншу національну — суспільну та культурну — одиницю, і то при допомозі брутальних, віджилих форм гегемонії з епохи феудалізму та імперіялізму; у відношенні до Югославії — з доби недавнього фашизму та нацизму.

Те, що у конфлікті Москва-Харків (або Київ) закінчилося катастрофою для українських комуністів, у випадку конфлікту Москва-Београд довело до першої великої поразки російського комунізму і до морального, ідеологічного та політично-суспільного тріумфу комуністів югославських. У такому зіставленні лежить глибокий історичний сенс порівняльної методи в аналізі обох процесів. У такому аспекті повинно б виникнути зацікавлення українців стосунками на лінії Москва-Београд.

Але є ще один бік справ, зв'язаних з проблемою югославської відміни комунізму: питання національної політики. Югославія є, як і СРСР, багатонаціональною державою. Взаємини між сербами і хорватами перед другою світовою війною, а зокрема під час цієї війни, не були кращі, ніж між росіянами й українцями. Ці взаємини були навіть куди трагічніші. Сербів багато більше, ніж хорватів, однак хорвати по сербах є щодо величини другим народом у Федерації Республік Югославії. Обидві культурно та мовно дуже близькі нації. Бачимо, що ситуація аж надто подібна до теоретичного і фактичного становища, яке історично склалося між Росією і Україною. Вже з цього пункту бачення повинно б виникати наше особливе зацікавлення державно-правовими формами та практичним застосуванням національної політики в житті народів, що заселяють територію Югославії.

З поточної історії народів теперішньої Югославії знаємо, що в сербів існував «старшобратський» комплекс у стосунку до хорватів та словінців. З другого боку, як протидія розвинулися сильні протисербські тенденції, включно до хорватської породи найкрайнішого націоналізму у формі «ушастівського руху», так подібного до наших екстремних політичних напрямків.

Вже з огляду на ці аналогії для українського спостерігача було б цікаво простежити, як нова, створена після другої світової війни, комуністична влада приступить до цього, мабуть, найважчого завдання внутрішньої (чи радше — міжнаціональної) політики.

Відразу можна було запримити, що нові володарі югославської держави старатимуться позитивно розв'язати цей Гордіїв вузол теперішньої і майбутньої федеративності. Але були також окремі спроби наслідувати сталінську політику «старшого брата». Коли ж у 1948 році спалахнув конфлікт між Москвою і Београдом, то для такого роду експериментів не було ні місця, ні якогось виправдання. У 50-их роках югославські комуністи застосували далекосяжні зміни та експерименти в цій ділянці. Правда, ще два роки тому (а навіть за останній рік) існували деякі спроби обмежити компетенції республік, але тепер така тенденція цілковито закинена. Це підтвердив останній з'їзд СКЮ. Йосиф Тіто-Броз розвіяв побоювання деяких хорватських та словінських комуністів, які думали, що на VIII з'їзді може дійти до обмеження прав їхніх республік. Він у гострій формі відмежувався від усяких великодержавних зазіхань з боку сербів. Цитую:

«У нас є ще люди, і то комуністи, яким уже досить гасел з часів партизанської війни і які тримаються погляду, що в період соціалістичного розвитку нашого суспільства національності вже пережились і повинні відступити. Такі люди підмінюють єдність народів ліквідацією національностей і хочуть чогось нового і штучного, тобто якоїсь єдиної югославської нації. А це виразно відгонить асиміляцією, бюрократичною централізацією, унітаризмом і прагненням до гегемонії».

А щоб усім було ясно, про що йдеться, і щоб не було жадних непорозумінь, Тіто пояснив це таким застереженням на адресу прихильників творення «югославської нації», тобто поняття, подібного до поняття «радянський народ»:

«Якщо серед таких окремих людей знаходяться також члени СКЮ, то їм треба сказати, що в нашій партії для них місця немає і що вони є шкідливим елементом у партії. Бо як в умовах буржуазного суспільства націоналізм є на ділі тільки однією з форм інтересів пануючої (буржуазної) класи, так в умовах соціалізму націоналізм стає висловом бюрократизму і тенденцій до гегемонії».

Відмежовуючися таким чином від великодержавного мислення серед частини партійного та державного апарату, Тіто дав, на нашу думку, оцінку кожного явища великодержавного шовінізму та по-

неволення, які практикуються в багатонаціональних соціалістичних країнах, у тому числі зокрема і передусім в СРСР.

У зв'язку з цим, треба звернути увагу на ще один пункт у београдських дискусіях, який також заторкує питання національної політики. Це — проблема відносин у компартіях різних народів у період сталінізму: винищування національних кадрів комуністичного партійного активу. Про це говорив у своїй доповіді Александр Ранкович. Згадавши 30-і роки, він підкреслив, що компартія Югославії не мала в той час ні точних даних, ні змоги перевірити всі оскарження, які були висунуті проти югославських комуністів, що в той час перебували в Москві і що їм закидали, ніби вони «підтримують клясових ворогів або втримують зв'язки з ворожими елементами». Ранкович продовжував:

«Через це Комуністична партія Югославії втратила таких видатних людей, як Вуйовича, Чопича, Новаковича, Хорватича, Горвая та інших... Завданням керівництва СКЮ є далі робити всі можливі досліді, щоб із забуття видобути всіх людей, які стали жертвою сталінських обвинувачень та переслідувань».

Було б добре, якби також у Києві взялися енергійніше до цієї справи і залишили методу відсівати «кращих» від «гірших» жертв сталінського терору; щоб далеко сміливіше поставити реабілітації всіх заслужених для української культури, економіки та політики діячів з-поміж незчисленних жертв червоного російського самодержавія.

На VIII з'їзді СКЮ заторкнено також інші надзвичайно важливі питання. Наприклад, з приводу теперішньої кризи в міжнародному комуністичному русі сказано, що в «міжпартійних взаєминах усе ще панують елементи із сталінської епохи» (Тіто). Промовці підкреслювали (до речі, не дуже під смак гостей з Москви), що теперішній конфлікт не є тільки формою антагонізму між КНР і СРСР, а є просто висловом тих усіх складностей, які постали в «робітничому русі». Як головну прикмету нової доби югославські комуністи вважають явище, що сьогодні найбільше негативним прагненням є спроба творити якийсь єдиний міжнародний комуністичний центр. Тому завданням хвилини є реалізувати гасло про повну незалежність та автономію всіх комуністичних партій.

*

В Београді виголошено багато доповідей про все ще існуючу небезпеку бюрократизму. Промовці наводили приклади, як всілякі бюрократичні апаратчики вміють пристосуватися до децентралізаційних заходів, щоб тільки забезпечити за собою впливи та вигідну, непродуктивну посаду. Останній з'їзд СКЮ створить, мабуть, нові перешкоди і труднощі для дальшого процвітання бюрократичної касті. Засобом для цього мало б бути дальше поширення робітничої самоуправи і відкинення залишків централізованого планування в економіці.

Ервард Кардель висловив дуже важливий погляд, реалізація якого практично доведе до того, що югославський модель економіки ще більше, ніж досі, відокремиться від радянської економічної системи. На думку Карделя, тільки «робітничі колективи мають можливість найкраще вирішувати справу рентабельності підприємств включно з поділом праці і з спеціалізацією у виробництві». Він рішуче відкинув думку, що, мовляв, політичні чинники (тобто партія чи державна адміністрація) є здатні керувати економічним життям на підставі своїх компетенцій, знання чи якихось інших атрибутів; до такого керівництва надаються тільки ті фактори в суспільстві, які безпосередньо зв'язані з виробництвом і технологією. Не адміністрування і не влада технократів дають запоруку успішного розвитку господарства, а ринкові умови та еластичні ціни. В суспільстві мусить зростати як основа основ економічних процесів зрозуміння, що «кожна особа є ковалем свого життя», бо від індивідуальної ініціативи залежить і зріст виробництва, і поступ у життєвому стандарті.

Гарно, скаже читач. А де ж поділи югославські комуністи систему планування? Чи вони цілком забули її? Ні, але в них справа планування в економіці поставлена, так би мовити, «на задній плян». Кардель присвятив цьому питанню досить багато уваги, але зробив це так зручно, що радянським догматикам відійшла охота аналізувати та коментувати його виступ. Уже на вступі своєї доповіді він поставив крапку над «і».

«Маркс, — говорив він, — дивився на плян як на засіб працювання в економіці. Плян означав для нього передусім інструмент для регуляції руху матерії і як такий він безперечно важливий у виконванні певних регуляційних функцій у міжлюдських взаєминах. Але Маркс відкидав усе, що могло б створити з пляну засіб, яким перетворили б людину на платного робітника державного апарату».

Автор не є прихильником надмірної цитатології, але в цьому контексті йому доводиться, на жаль, частіше посилатися на югославських комуністів просто тому, щоб загострити документаційне значення статті. Тому я дозволю собі надужити терпіння читача і процитую дещо «скучні», зате важливі, висловлення Е. Карделя щодо значення і стосування пляну в економіці Югославії.

«Планування мусить концентруватися, — доповідав Кардель, — на постійній фаховій і науковій аналізі господарських процесів, а одночасно звертати увагу на ті напрямки суспільної дії, які гарантують гармонію в економічному розвитку і найкорисніші умови праці, репродукцію і політику довгореченцевого господарського розвитку. Планування не може існувати саме собою або саме для себе, хочби тому, що воно надто сильно підлягає суб'єктивним оцінкам. А ці оцінки мусять бути перевірені практикою. З огляду на це треба установити і розвивати всі організаційні форми так, щоб

відповідні постійні або тимчасові органи обов'язково вели консультації, збирали інформації і співпрацювали з головними інвеститорами — банками, об'єднаннями підприємств та комунами».

Цікаво відзначити, що югославські банки мають дістати повну свободу рухів і нести відповідальність за цілий об'єм фінансової політики; в усіх взаєминах з іншими установами — також політичними та суспільними — банки можуть відмовлятися в рамках цієї політики від нерентабельних операцій.

*

На закінчення декілька слів про проблеми науки, літератури і мистецтва у призмі VIII з'їзду СКЮ. Головним доповідачем у цій ділянці був провідний ідеолог югославських комуністів Валько Влагович. Він авторитетно ствердив, що без творчих імпульсів і незалежності думки справжня наука не можлива. Тому при всіх наукових працях потрібний максимум дискусії та критики, і то проведених публічно на наукових конференціях, конгресах та на сторінках журналів. Для югославських письменників і мистців важливе те, що В. Влагович від імени керівництва СКЮ відкинув догматичні упередження щодо експериментування в ділянці культурної творчості. Навпаки, він навіть закликав, щоб супроти нових напрямків, течій і шкіл виявляли «максимум терпеливості та розуміння, пам'ятаючи про те, що як в економіці і в суспільному житті постають щораз нові форми, так і змінюється людина».

«Людина стає щораз складнішою, досконалішою, — говорив у Бєограді дуже толерантно цей не молодий уже партійний діяч, — і то не тільки в своїй матеріальній, але й у духовій чинності. Нічого дивного, що мистецька творчість щораз глибше запускається в ділянку психології».

Югославські комуністи стали тепер толерантніші в справах культури, ніж будь-які інші їхні товариші. Про це свідчить також дуже авторитентна офіційна заява Влаговича, що «культурний та науковий розвиток не є можливий без постійного зв'язку з загальними течіями в науці та культурі усього світу». Він заявив, що соціалістична революція не в силі розв'язати всі конфлікти і справи, над якими «в найрізномордніших формах» працюють творці мистецтва. Для успішного розвитку культури потрібна «якнайширша свобода наукових дослідів, мистецької творчості і політичної та філософської думки».

Якщо до цього ще додати дуже важливу постанову про фактичне усунення «принципу демократичного централізму», то ця реформа в Югославії може мати дуже корисні наслідки. В кожному разі більшість не зможе вже так легко накидати свою волю та свої рішення меншості. А це вже дуже багато. Бо це є проявом відходу від однієї з найстарших іраціональних прикмет дотеперішньої системи у світовому комунізмі.

**РОМАН РАХМАННИЙ: ДІТИ ЧУМАЦЬКОГО ШЛЯХУ
ЗА КОРДОНОМ**

Одна моя знайома, яка мала можливість розмовляти кілька разів з недавніми відвідувачами з УРСР у Канаді, стурбовано сказала мені: «Не можу схопити своїх вражень чіткими словами, але коли побачиш живих людей з України (а не лише їхнє друковане слово), чомусь стає незвичайно сумно. Я ніколи не буваю засліплена оптимісткою, щоб швидко розчаровуватись будь-чим; але я й не песимісткою за вдачею. Все таки мене огорнуло почуття великої безнадії після розмов з ними... Може, ви успішніше проаналізуєте ці враження».

ПРИНАДНИЙ ВИКЛИК

Звичайно, такий виклик читачки нашого журналу дуже принадний. Бож оце вперше кільканадцять громадян України — переважно діячів української культури — за вільніших умов побували на північноамериканському континенті: у різних центрах США і Канади вони відносно вільно й радо зустрічалися з українськими поселенцями, публічно і приватно. Якщо взяти на увагу факт, що Україна під совето-російським володінням перебуває яких 40 років за «залізною завісою», то це справді важлива подія в житті українського суспільства.

Цим разом українці США і Канади мали вперше за двадцять п'ять років маленьку можливість безпосередніх зустрічей з експонованими речниками культурного прошарку свого народу. На основі цих вражень можна робити висновки і про характер і про якість керівних прошарків на інших царинах життя нашого народу в УРСР. Адже завжди на основі типової частини можна мати приблизне уявлення про ціле, зокрема, якщо доповнити свої спостереження враженнями інших осіб і критичним читанням тамтешньої преси і журналів, де якоюсь мірою проявляються думки, проблеми і тенденції українського суспільства.

На жаль, мої спостереження є переважно посереднього характеру, бо я не мав змоги приватно розмовляти з відвідувачами з УРСР. Безпосередньо спостерігав я радіоконференцію та пресову конференцію для англomовних і франкомовних репортерів. Свої враження

доповнюю інформаціями сіб, які в різних центрах розмовляли з ними приватно і спостерігали їх на публічних виступах. Прирівнюю ці враження з своїми висновками з читання радянської української преси.

Посередність вражень є певним недоліком моєї аналізи, але ця обставина дозволяє мені, мабуть, об'єктивніше оцінити слова і мислення наших відвідувачів. Відомо, що «з відстані» сторонньому спостерігачеві багато що видніше, ніж особам, які були надто близько до об'єкту спостерігання, та особам, які відгородилися стіною всестороннього заперечування життєвих явищ.

А нам конечно треба мати вірний образ наших земляків, як частини українського суспільства на рідних землях, щоб ми не блукали в тумані ілюзій і не впадали у чорну зневіру. Тільки знання тенденцій розвитку суспільства на Україні допоможе нам знайти шляхи і методи поліпшення ситуації українського народу — народу, відокремленого від решти світу «сімома печатами і сімома дверима».

Це останнє речення викличе негайне заперечення з боку наших земляків, які відвідували США і Канаду. Вони зі священним обуренням запитають: «При чому тут замки і печаті, якщо ми добровільно побували за кордоном, вільно зустрічалися з північноамериканськими українцями, розмовляли з ким завгодно (навіть з нашими ідеологічними противниками) і добровільно повернулися на Україну?..»

Та не лише вони заперечуватимуть. Можливо, мої висновки засмутять багатьох моїх приятелів по цьому боці греблі: і тих які з запалом хрестоносців закликають «не зустрічатися з речниками советського режиму», і тих, які надіялися на докорінні зміни в мисленні наших земляків на Україні. Скажу коротко: подорож українців з УРСР по США і Канаді пригнобила мене не менше, ніж мою знайому, бо унаочнила мені різкіше факт традиційної ізоляваности українського народу від решти світу.

ЗА ІСТОРИЧНОЮ СТІНОЮ

Традиційна вона тим, що на кожному етапі історії українського народу були незвичайно великі труднощі у встановлюванні та зберіганні безпосередніх зв'язків між Україною та Західною Європою чи Середземноморським басейном. Загарбницькі сусіди систематично перерізали шляхи зв'язку. Тому всякі течії прогресу — культурного, наукового, економічного, суспільного і політично-устроєвого — приходили на нашу землю майже виключно за посередництвом сусідів, що інколи були відсталіші за тогочасне українське суспільство.

Утворення УРСР і включення її насильно в Радянський Союз не відкрило нових шляхів у світ для України, а, навпаки, розпочало новий етап ізоляції нашого народу від решти світу. Хто лише прагнув до прориву крізь ту «залізну завісу» ізоляції у широкий світ (наприклад, М. Зеров і М. Хвильовий на царині культури, М. Скрип-

ник на царині державно-політичних стосунків), той швидко попадає під гостру російську сокиру в руках Сталіна.

Виведення УРСР на арену Об'єднаних Націй 1945 року створило маленьку щілину у цій «китайській стіні» довкола України. Однак дбайливі російські централісти заздалегідь вирішили, що поза рамки Об'єднаних Націй Україна не сміє вийти — вона не повинна стати справжнім підметом міжнародного права і стосунків. Дипломатичні зв'язки між Києвом і столицями інших країн і досі вважаються табу для українців у Радянському Союзі.

Не інакше стоїть справа і з культурними зв'язками. У рамках ЮНЕСКО наші земляки виявили розширену активність і мають значні успіхи. Ім'я українського народу сьогодні дещо відоме країнам — членам Об'єднаних Націй, головне завдяки постійній інформації через ЮНЕСКО про діячів української культури, зокрема письменників-клясиків. Але й там визначено Україні межу: поза ЮНЕСКО — ні кроку. Тому існує обмін лише між СРСР і іншими державами. Україні випадають з цього обміну лише фрагментарні й випадкові влаштування, немов крихти хліба зі столу багатія попадають у торбу жебракові.

ТРИВОЖНІ СПОДІВАННЯ І НЕЗМІННИЙ УКРАЇНЕЦЬ

За такої ситуації українського народу, ізольованого російським режимом, переважна більшість українців у Канаді (та в інших країнах Заходу) зробила правильний висновок: лише збільшене число подорожей громадян УРСР за кордон у будь-які суверенні держави створить деякі можливості пробити цю стіну ізоляції. Розширені зв'язки українців з УРСР з іноземними суспільствами можуть бути прекрасним засобом стимулювання культурного, економічного, а навіть національно-політичного розвитку нашого народу. Перш за все такі зв'язки і перебування (хоч і тимчасові) за кордоном відкриють нові перспективи мислення перед верхніми прошарками нашого народу.

Ці міркування супроводили тривожні сподівання, що верхні прошарки на Україні не лише не загубили свого національного «я» в бур'янах радянської дійсності, але, може, навіть наздогнали своїм мисленням передові суспільства інших індустріялізованих народів.

На основі короткого перебування групи відвідувачів з УРСР в США і Канаді тяжко зробити узагальнені висновки, бо цим можна зробити кривду багатьом нашим землякам, яких ми ніколи не бачили або про них не чували. Однак і ці фрагментарні враження дозволяють на ряд зауважень; а передусім вони підтверджують наші раніші міркування і згоди.

Насамперед одне є певне: українська людина навіть під російським режимом в основному не змінилася. Це по суті та сама талановита українська людина з усіма її конструктивними властивостями

і всіма традиційними її недоліками. (Про т. зв. радянську людину немає потреби говорити. Такого дива в цілому СРСР нема; є там росіяни, українці, білоруси й інші національності, а радянський народ «існує» лише на сторінках газет і журналів).

Сьогодні на Україні є численні кадри спеціалістів на кожній царині життя; є учбові заклади, дослідні центри, наукові інститути й технологічні установи, в яких працюють і якими відають українці, що залишилися українцями всупереч русифікаційному тискові режиму. Прирівнявши Україну 1917 року з Україною 1965 року, можемо разом з нашими відвідувачами сказати вголос: український народ зробив велетенський крок уперед на шляху свого розвитку завдяки своїм власним зусиллям і власній працьовитості. З етнографічної маси, що колись звала себе по-різному в різних районах (українці, русини, малороси, хахли, карпатороси, тутешні, православні, греко-католики, рускі, польщуки тощо), витворився врешті на суцільній території від Бугу до Озівського моря 38-мільйонний народ, який називає себе свідомо українським і посідає значні здобутки в галузі національної культури так матеріальної, як і духовної.

На наших відвідувачах позначалася саме ця конструктивна властивість української людини, і вони не лише почувають себе українцями, але й знають, що вони дають свій власний вклад у розвиток єдиного українського народу.

СУЧАСНІ НАРОДНИКИ

На жаль, не змінилися і традиційні недоліки української людини на рідних землях. Мені здається, що діячі української культури в УРСР — професіонали в своїх галузях — є лише новочасним виданням українських культурників під царським режимом з минулого століття. Вони, як і їхні прадіди, вважають за народ лише селян-колгоспників і селян, що стали фабричними робітниками; просвітянське культурництво вони вважають єдиною державнотворчою роботою, гідною українця. Лише на такі форми вияву дозволяє їм російська окупаційна влада, але український культурник, мабуть, і не зважається вийти поза ці межі дозволеного, хоча він живе в індустріялізованій країні уже приблизно 30 років.

Так виглядає, що на мисленні радянського українця не залишили сліду епохальні зміни в світі та й на Україні: розщеплено атом, освоєно космічний простір, і в цих досягненнях є значний вклад і українців. Але український керівний прошарок в УРСР цього не усвідомлює і живе далі мислями чумацького суспільства з 18-19 стол.

Адже лише діти чумацької нації, які не мислять державними категоріями, мусять (наприкінці 1964 року) організувати свою подорож у Канаду і до США (де живуть сотні тисяч їхніх земляків) приватно, як туристи. Якби вони хотіли прибути до нас як офіційна делегація УРСР, їм не видано б візи на в'їзд, бо ні Канада, ні США, ні жод-

на інша держава в світі не визнають УРСР повноцінною державою і не мають з нею стосунків.

Наш цей згогад підтвердила речник відвідувачів К. Колосова на пресовій конференції для англомовних і франкомовних репортерів у Монреалі: «Досі ні Канада, ні США не запросили ще офіційно у відвідини ні одної делегації діячів української культури з УРСР». На запитання одного учасника конференції вона додала, що київська влада вживає заходи з метою встановлення культурного обміну між УРСР та Канадою на офіційному рівні.

Відповідь, очевидно, пропагандивна і сказана з певним незнанням суті справи. Адаже відомо, що такий обмін не можливий без встановлення мінімальних міждержавних стосунків між Києвом і Оттавою. У цьому переконався кілька років тому прем'єр УРСР, коли він з делегацією радянських прем'єрів відвідував США. Ніхто там не вважав їх офіційними особами, а вітав їх не президент держави, а тільки губернатори деяких американських штатів. І правильно, бо УРСР та інші республіки є насправді лише губерніями Росії, поскільки вони не встановлюють міждержавних стосунків навіть з комуністичними державами. Міністер закордонних справ УРСР Л. Паламарчук зазнав особливої дипломатичної поразки три роки тому. Він хотів відвідати Канаду офіційно як міністер УРСР, і йому не дали права на в'їзд, бо офіційно для Канади не існують ні УРСР, ні її уряд, ні його міністерство закордонних справ. Лука Паламарчук міг, очевидно, просити туристичну візу і напевно отримав би її, але для міністра вона не годиться.

Навіть цей ляпас членові уряду УРСР не збудив верхівки суспільства УРСР, тамтешня преса не обговорила цих випадків, тому й наші відвідувачі ніколи про них не чували. Тому що цієї проблематики не обговорюють в УРСР, наші земляки взагалі не усвідомлюють, що УРСР ще не переступила губернського порогу, звідки так чи інакше далеченька дорога до власної повноцінної держави.

НАЩАДКИ ЧУМАЦЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

І саме це найболючіше вражає в наших відвідувачів з України. Ота їхня самовдоволеність «великими здобутками» українського народу «в спілці» з росіянами. Вони з патосом деклямують про 85% українських шкіл в УРСР, про широку творчість українських письменників, яким вільно писати і друкувати твори українською мовою (на зразок російського письменства!), про маси люду під пам'ятником Шевченка, про українців на відповідальних постах по колгоспах, фабриках, державних установах... «А всього цього не було за царату!»

Вони забувають, що всі ці досягнення може мати і колонія. Для цього не конечний ні прикметник «суверенна», ні іменник «державна». Ось провінція (губернія) Квебек у Канаді, заселена переважно фран-

комовним населенням: вона має ширшу культурну, економічну і політичну автономію за «державу УРСР»! Тут є не лише власна література франкомовних письменників, але й французька мова є обов'язковою для школи, для муніципалітетів, для парламенту провінційного і для уряду. У Ст.-Жан є окрема школа для офіцерів з французькою мовою навчання. Навіть у єдиній канадській армії є окремі французькі полки з французькою командною мовою. Такий полк, Ван Дуз, становив почесну сторожу, коли восени 1964 року королева Канади Єлисавета відвідувала місто Квебек. При тому королева промовляла в провінційному парламенті по-французькому.

Можна давати ще більше прикладів на широкі права провінції Квебек, яка не є «суверенною державою», але має свій окремих Дім Культури і в Лондоні, і в Парижі, а її прем'єра офіційно приймають голови інших держав — Великобританії та Франції, зокрема. Економіку плянує та організує уряд провінції Квебек з погляду інтересів свого населення, без будь-якого диктату з боку федерального уряду в Оттаві.

Таким чином «губернія Квебек» у Канаді це реальна країна-держава канадських французів, пов'язана органічно і добровільно з канадською конфедеративною державою. Це не літературне поняття і не газетна фраза. Тому і квебецького прем'єра на міжнародній пресовій конференції ніхто не запитає, якою мовою користується його провінційний уряд у своєму урядуванні, кореспонденції та в адміністративній документації; всім бо відомо, що лише французькою. При тому французька мова має ще й рівнорядні права з англійською на всій території Канади.

Знаючи всі ці факти, ми поставили відвідувачам з УРСР на пресовій конференції у Монреалі (саме в найбільшому франкомовному місті Канади!) запитання, якою мовою орудує офіційно київський уряд «суверенної держави УРСР». Насправді не лише канадським (англомовним і франкомовним) журналістам, але навіть канадським українцям не відомо досі, якою мовою користується київський уряд на своїх засіданнях, у внутрішній кореспонденції та в державній документації. Пані Колосова відповіла серйозно і гідно на це запитання: «В УРСР державною мовою є українська мова, а її уряд користується в республіці лише українською мовою».

Її відповідь була достатня для іноземних репортерів. Врешті, було б навіть дивно їм, якщо б вони почули були іншу відповідь від людей, що декілька хвилин раніше називали свою республіку «цілковито суверенною державою». Але нам її не вистачає, бо нам відомо, що київський уряд переважно користується в своєму діловодстві російською мовою, а деякі члени уряду навіть не вміють по-українському. Інколи немає навіть стенографістки, яка вміла б записати по-українському стенограму доповідей чи нарад. Відвідувачі своєю наполегливістю довести щось протилежне переконали нас у цьому. Заохочені Колосовою, вони розпочали навипередки доводити, що

вся «державна адміністрація УРСР користується українською мовою... І музей у Львові, і кіностудія, і спілка письменників, і університети...»

Забули сердеги, що не про це мова. Адже культурницькі установи навіть за гітлерівської окупації мали дозвіл користуватися «мовою місцевого населення», то й нічого дивного, що в цій галузі є широкі повноваження під радянським режимом на Україні. Але як стоїть справа в державній адміністрації, в урядових колах? Наші відвідувачі або не хотіли признатися, що про цей аспект державного життя України вони ніколи навіть не думали, або не посміли сказати правду. Тому вони воліли голосно у присутності не-українських репортерів, обурюватися на «недружнє запитання»: «Чому таке запитання ставлять нам у першу чергу?»

І цим вони ще раз показали себе дітьми чумацького шляху. Вони бо звикли, що під час їхніх відвідин по колгоспах, фабриках і інших радянських зібраннях слухачі ставлять їм тільки дозволені запитання, згідно з традиційною засадою «чия горілка на столі, того правда на селі...» Тим часом за кордоном на пресовій конференції журналісти можуть ставити всякі серйозні запитання, а відвідувач зобов'язаний дати серйозну відповідь, не обурюючися, як Хрущов на американському телеінтерв'ю 1959 року.

Прагнення відвідувачів з УРСР давати «правильні відповіді згідно з офіційною лінією» завело їх і цим разом на слизьке. Вони (як і всі подорожні з СРСР) ніколи не ухилиються від дебатів на будь-яку тему. Тож, хоч вони самі артисти, режисери, художники, письменники, літературознавці, все таки вони вважали своїм священним обов'язком сперечатися і на економічні, і конституційно-юридичні, і міжнароднополітичні теми. Аж дивно, що між ними не було ні одного економіста, юриста зі знаннями міжнародного права або взаємовідносин чи навіть доброго публіциста. Так немов би цих професій на Україні не було. Може й немає, бо українцям, мабуть, вистачає літератури і фольклору.

Тому й відповіді відвідувачів на заторкнені питання були по-дитячому наївні; вони пробували пояснювати складні проблеми спеціалістам міжнародних стосунків і економіки так, немов би перед ними стояли заголюкані селяни з глухого підкарпатського села. І слухаючи, як ці новітні українські Перебенді з політичних і конституційно-юридичних чи економічних питань завжди звертали на літературу і фольклор та самодіяльність, дивуешся: хіба ж українська нація не зробила ні кроку в напрямі мислення вищими категоріями за мислення українського суспільства з минулого століття? Хіба ж на віршах і газетних статтях кінчається вся українська проблема, як це було за царату? (А втім, слово нація ніколи не вживається радянцями, якщо його попереджає прикметник «українська»; це вільно росіянам, румунам, полякам, німцям, але не українцям; в українців це звучить «шовіністично»).

РОЛЯ «ДРУГОРЯДНИХ РОСІЯН»

Чого ж тоді дивуватися, що наші земляки і цим разом — за вільніших умов в УРСР — теж пішли «попід тинню» в США і Канаді, як ходили їхні попередники: побували на прийняттях у своїх однопідприємств-прогресистів; відвідали тих українців, які запросили їх на хліб і сіль; порозмовляли з деякими українцями-славістами (не з власної ініціативи); але в загальному ні американське, ні канадське суспільства не знали про перебування українських діячів культури в їхніх країнах. Вони не встановили ніякої бази для культурних зв'язків між Україною і цими північноамериканськими державами. Правда, вони щиро вдоволені тим, що тут українці співають і слухають композиції українських музик з УРСР, вони навіть приємно здивовані силою українства в Канаді та США, але самі не подбали про обмін між українськими і канадськими університетами, про обмін між українськими і канадськими консерваторіями чи симфонічними оркестрами, про обмін між українськими і канадськими спортивними командами. Все це вони залишають «російській надлюдині», чи пак старшому братові.

Тому в Канаді та США відомо лише про Росію, про російську науку, про російську економіку, про російську торговельну флоту, а не про Україну чи УРСР і її досягнення.

Бо якщо навіть у рамках існуючого обміну між СРСР і Канадою чи США трапляється в тутешньому університеті український студент з УРСР, то всі його вважають росіянином; та й він сам виступає лише як «советська людина», яка знає лише СРСР, а про УРСР і розмовляти не хоче, мовляв, нема про що. Звичайно, такий наш молодий земляк боїться виступати сміливо як українець, щоб після повернення на «батьківщину» його не обвинуватили в «українському шовінізмі». Він бо знає, що уряд суверенної УРСР не заступиться за нього, не захистить його перед гнівом панівної нації в СРСР.

На жаль, ми не помітили в наших відвідувачів розуміння цієї проблеми — слабости новочасного українства. І вони, як їхній київський уряд, мабуть, не усвідомлюють, що ніхто (навіть закордонні українці) не виведуть України в світ, як того не зроблять вони самі — українці на рідних землях; якщо вони не стануть говорити і діяти як господарі домовиті своєї країни на рідній землі та за кордоном. Без чіткого ставлення своєї національної індивідуальності ніхто за кордоном не впізнає українця серед радянської делегації, бо українці ще не вигадали питомого «українського носа», по якому можна б розпізнати українську людину. Нам далі залишається традиційна метода: українську людину пізнаємо по її словах і ділах.

Для цього потрібно особистої мужності і мислення, гідного людини державної нації. Тим часом відвідувачі з УРСР виїжджають за

кордон не як громадяни «української радянської держави», а як співробітники радянського Товариства зв'язків з зарубіжними країнами — російської установи з національними відділами. Воно веде плюгаву кампанію плямування українських патріотів, які серйозно критикують російсько-українські стосунки в СРСР. І треба сказати без викрутів: мабуть, письменники жодної іншої нації не прикладають своїх рук до брудної пропаганди проти своїх інакомислящих братів так наполегливо, як це роблять численні радянські українські письменники і діячі культури супроти своїх земляків за кордоном.

А втім це, мабуть, і єдина роля, яку визначив своїм українським підневільним союзникам російський верховод. Мабуть, усвідомлюючи своє службове становище і свою слабкість, наші земляки — в туристичних чи офіційних радянських подорожах за кордон — несміливо ідуть позаду росіян, немов чумаки за своїми волами. Тому світ трактує їх як «другорядних росіян», зате росіяни — приватні особи і офіційні представники за кордоном — трактують їх легковажно, немов багатії своїх зубожілих родичів, а не рівнорядних партнерів у будівництві їхнього «нового ладу». Це явище ми спостерігали на різних міжнародних форумах і можемо подати приклади.

«БОЛИТЬ НАШЕ МІЛЬЙОНОВЕ СЕРЦЕ»

Немає поза межами України ні одного українця, якому не боліло б серце за таке підр'ядне становище свого народу і своїх земляків, за провінціалізм нашої України. Тому саме кожен із нас (на свій лад і за своїми спроможностями — одні спокійно, по-дружньому, інші схвильовано і дошкульно) пробує при першій нагоді сказати їм про це, пояснити свою тривогу за характер, гідність і майбутнє української нації. І кожний з нас свідомий, що наші земляки найчастіше приймають ці зауваження як особисті нападки «ідеологічних ворогів» та інколи дивуються: «Якщо ви щирі українці, то чому так боляче вдаряєте нас словами?»

І в наших зауваженнях підкреслено найбільшці аспекти наших спостережень без уваги на все те, що про нас подумують і що про нас скажуть наші земляки, прочитавши ці рядки. Ми знаємо та цінимо і їхні власні досягнення, і всякі найдрібніші здобутки нашого народу на рідних землях; але ми бачимо і недоліки керівного прошарку нашого народу, що не спромігся ще й досі заповнити українським змістом навіть таку вузьку державну форму, якою є УРСР, ще не використав усіх реальних можливостей у рамках славословленої ними конституції. Саме тривога за українські народні інтереси дозволяє нам не зважати на можливе обурення наших земляків на нас особисто. Ми не лякаємося ні їхньої критики, ні їхньої лайки. Але ми побоюємося, що вони теж — повернувшись з подорожі за кордон — самовдоволено скажуть собі словами українського патріота з 19 століття Панька Куліша: «Ми повернулися на Україну,

ліпше якої для хахла нічого вигадати...» А знаємо, яка це була тоді Україна під російською кормигою.

Діячі української культури з УРСР, які побували недавно на північноамериканському континенті, зробили на нас саме таке враження: щирих українських культурників, які, на жаль, «без російського диригента себе не мислять» і свято переконані, що «ліпше УРСР для хахла нічого вигадати». Чомусь вони не спроможні зрозуміти, що ні гопак, ні тужлива українська пісня, ні застарілий жанр байки українською мовою, ні Академія наук зі спаленою бібліотекою ще не становлять і не творять держави, зокрема суверенної держави. Її становлять національні установи (парламент, відповідальний уряд, судочинство, економічно-торговельні установи, місцеве управління, відповідальна преса), витворювані цілими поколіннями різних прошарків народу на власному ґрунті та в своїх суспільно-національних формах, незалежно від ідеології. Ці державотворчі установи і форми на Україні знищувалися і знищуються послідовно московським режимом. Наші земляки — без уваги на свій культурний розвиток — виявляють замало рішучості, щоб відновлювати, розвивати і зміцнювати ці установи.

Саме в цьому відношенні найбільша різниця між нами (закордонними українцями) і ними (громадянами України). Ми — прагнемо до суверенності українського народу на Україні, ми хочемо бачити українську державу як повноцінного шанованого члена в колі інших повноцінних держав світу. Вони — за ціну плекання мови, фольклору і літератури провінціального характеру насправді зрікаються найосновніших прав народу, що ними користуються сьогодні вже навіть негри.

*

Доки не зміниться мислення наших земляків у цьому відношенні, доти неможливий будь-який міст взаєморозуміння між нами і ними.

Але саме тому українським патріотам конечно потрібно виводити своїх земляків у світ широкий і демонструвати їм наочно, що вони — в епоху атома і космічних польотів — все ще лише діти чумацького суспільства. Гірка це й болюча правда і для них, і для нас.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

ЛЕВ БІЛАС: ГУТЕНБЕРГ І ФЕДОРОВ

(Закінчення. Початок див. ч. 12, 1964)

III

Вік інкунабул, що, для Західньої Європи, кінчається 1500 роком, тривав для Східньої Європи ціле XVI стол. Порівнюючи цей розвиток із Заходом, не вільно забувати, що книжкова продукція Заходу за цей час (XVI вік) кількакратно збільшилася й досягла щонайменше чверті мільйона назв.¹⁾

1. ЧЕСЬКЕ ДРУКАРСТВО

Відомими є 33 чеські інкунабули. Вже в XV стол. діяли друкарні в шістьох чеських містах: у Пільзні, де 1468 року була надрукована перша чеська (і слов'янська) книжка: «Kronika Trajanska» Гвідо делля Кольонна; в Празі (від 1478); Вімперку (1484), Брні (1486), Кутній Горі (1489) та Оломунці (1499). Надруковано м. ін. дві біблії (т. зв. «Biblia Bohemica», 1488), «Legenda aurea» Джакопо делля Варагіне, байки Езопа, гуманістичні трактати, високошкільні підручники, історичні твори (приміром, «Chronica Hungarorum») та ін.

Але в першій половині XVI стол. цей розвиток був частинно загальмований політичними пертурбаціями, які потягнули за собою обмеження друку (дві, згодом тільки одна дозволена друкарня на цілу країну), щоправда, тільки часового характеру, як і в зв'язку з церковною цензурою у добу протиреформації. У висліді чеський друк сконцентрувався в Празі, де між половиною XVI віку та 1620-ими рр. працювало понад 70 друкарень. Між відомими 170 друками XVI стол. значний відсоток становлять урядові друки.

2. РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОГО ДРУКАРСТВА

Характеристичною прикметою польського друкарства від появи першої друкованої книжки 1473 аж до половини XVI віку є концентра-

¹⁾ Н. Т. Назаров («Очерк истории советского издательства», Москва 1952, стор. 21) подає такі числа: до 1500 — 30 724 назв; XVI стол. — 285 224; XVII стол. — 970 300; XVIII стол. — 1 637 000. Ці числа зовсім фантастичні й «виссані з пальця», бо сьогоднішній стан бібліографії для XVI-XVIII стол. не дозволяє встановити навіть приблизних даних. Тільки факт поступового збільшення продукції книжок не підлягає сумніві.

ція в столичному Кракові й зосередження в руках (приїжджих або місцевих) німців, якщо не рахувати віленських друків білоруса Франціска Скорини.

Вияснення цього треба шукати в загальних умовах того часу. Після того, як друкарство остаточно затвердилося в Кракові, краківська книжкова продукція, озброєна привілеями, цілком задовольяла крайовий (польський) попит. Невеликі тодішні книжкові наклади доводять, що цей попит зовсім не був такий великий і що твердження, що «швидкий розвиток польського друкарства в XVI стол. є [...] передусім наслідком великого суспільного попиту на друковане слово» є щонайменше перебільшенням.²⁾ Безумовно однак попит на протязі XVI віку безперервно зростав — під впливом друкарства. Друкарство викликало попит, не навпаки, як і в Західній Європі. Очевидно, не саме друкарство, а в спілці з духовим пробудженням, з новими течіями ренесансу, гуманізму, реформації, як і з зростом польської буржуазії.

У XV столітті попит на рукописну, а згодом на друковану книгу задовольяли в Польщі, як і на Заході, т. зв. бібліополі — купці, що (звичайно, між іншим) торгували книжками.

Перші краківські друкарні: Каспара Штраубе (1473-77?), Швайпольта Фіоля (148...-1491), Гохфедера, мали ефемерний характер. Однією з причин могло бути те, що в Польщі не існувало ще фабрик паперу: перші спроби місцевої продукції датуються 1496 роком. Згодом, на протязі XVI віку, діяло на терені Корони не менше 35 паперових млинів. Але і тоді загальна продукція паперу, а головне якість, не була надто висока, бо крапці видання далі друковано на закордонному папері.

Питання, чому паперу, при наявності згодом більшого числа паперових млинів, було замало й чому польський папір був поганой якості, досі ще не висвітлене. Квантитативно продукція паперу мусіла залежати так від кількості зібраних збирачами ганчірок, а отже від густоти населення, як і від того, наскільки воно носило одяг з рослинних волокон (льону): квалітативно від якості одягу та того, чи не був він фарбований. Щойно висвітлення цих питань кине світло на паперову продукцію на наших теренах.

Іншими причинами технічного характеру, що гальмували розвиток польських друкарень, була їх технічна примітивність та фінансова слабкість — вислід фінансової, промислової та торговельної відсталости Польщі у порівнянні з Заходом. Тому друковано тут найрадше літературу популярну: календарі, молитовники, астрологічні порадики, що не потребували великих капіталовкладень і швидко розходилися.

²⁾ B. Golka, M. Kafel, Z. Kłos, «Z dziejów drukarstwa polskiego». Warszawa, 1957, str. 57.

Цей стан поволі почав удітшуватися, коли в Кракові почали діяти сталі друкарні. Галлера (1505-25), Віетора (1517-46), Шарфенбергів (від 1521) та ін. Перший з них, властиво нефазовий друкар, а промисловець, випустив у світ бл. 200 книжок, між ними, як першу польську друковану книжку, молитовник «*Raj duszny*» (1513).

Кажучи, що до половини XVI стол. польське друкарство було зосереджене в Кракові, не беремо під увагу друків данцігських (від 1498), марієнбурзьких (від 1492), кенігсберзьких тощо, бо ці міста тільки формально належали до Польщі і там тільки спорадично появлялися польські друки. В інших польських містах щойно реформація і протиреформація покликали до життя друкарство; з огляду на гостру церковну цензуру в Кракові, реформаційний рух міг знайти певні можливості тільки на провінції, під захистом місцевих магнатів та міських комун — принаймні часово. При тому, як і в інших країнах, реформація вплинула позжвавліюче на розвиток друкованої польськомовної книжки. Так, у 60-их рр. XVI віку число польських друків перевищувало видання латинські. Згодом співвідношення знову змінилося. І технічне вивінування друкарені у цей час зросло, а разом з тим і число друкованих в Польщі наукових творів.

Польська бібліологія належить до небагатьох, що можуть похвалитися спробою повної національної бібліографії. Це дозволяє доволі точно встановити число польських друків. Ускладнюють справу тільки пливкі критерії поняття «польський друк», які польські бібліографи застосували (і далі застосовують): не тільки для друків німецьких, українських, білоруських на територіях, що часто тільки формально до Речипосполитої належали, але й для друків «за походженням» польських авторів, що появлялися за кордоном.

На всякий випадок у Кракові появилось у XVI столітті понад 1 600 друків, крім цього на провінції «менше половини» цього числа. Так що загальна сума дійсно польських друків становитиме коло 2 000.

Відповісти коротко на питання, щ о друкували, при будь-що-будь доволі високій продукції, не е так легко. Назвемо тому з два десятки авторів, що користувалися більшою популярністю.

З античних авторів: Цицерон — 46 видань; Арістотель — 8; Сенека — 7; Плутарх — 5; Арістофан — 3; Терентій — 3; Гесіод — 3; Гораций — 3. З середньовічних: Альбертус Магнус — 5. Популярність Еразма відзеркалюють 32 видань. З польських авторів: Мартин Кромер — 17; В. Гербест — 14; Ян Кохановський — 12; С. Оржеховський — 17; В. Папроцький — 12; М. Рей — 18; П. Скарга — 15; Х. Варшевіцький — 18; Е. Пельгрімовський — 29.

Наведені дані свідчать про раптовий, «вибуховий» розвиток польської буржуазної, міської культури (в якому, зрештою, взяли участь і певні шляхетські кола) при рівночасній швидкій польонізації німецького елемента. Вона була уможливлена «загальнобуржуазною» базою: гуманізму та реформації, на фоні якої ця амальгама відбулася.

3. ПРОБЛЕМАТИКА УКРАЇНСЬКОГО ДРУКУ. ФІОЛЬ.

Про те, що треба вважати першим українським друком, існують різні думки. І. Огієнко³⁾ розпочинає історію українського друку від Фіоля, тобто 1491 роком, С. Маслов⁴⁾ від Федорова — 1474.

Ті, що історію українського друкарства починають Федоровим, у наріжний камінь своїх розважань кладуть критерій територіальний або етнографічний і виходять з того, що Львів лежить на українській території або — радянський варіант — в УРСР.

Цьому критерієві можна (і, на нашу думку, треба) закинути його монокавзальність та — «модерність». Приналежність Львова до УРСР є не тільки дуже недавньої дати, вона не може бути історіотворчим принципом, що дозволяв би виключно на підставі цього факту формувати «назад, у минуле» історичний процес; це формальна категорія, що сама не може свідчити про якість якогонебудь факту, про його характер. Етнографічний критерій, в засаді емінентно історіотворчий, теж не є єдино історіотворчим (якщо негується історична монокавзальність, важливість цього критерія для цілості історичного процесу).

Проти родоводу українського друку від Фіоля прибічники Федорова висувають — хоч переважно не висловлюють цього *expressis verbis*, — що Фіоль був чужинцем, німцем. Абстрагуючися від того, що й Федорова ледве можна назвати українцем, знаємо, що німці скрізь в Європі розпочали друкарську справу, в Польщі друкували навіть три чверті століття, і все таки нікому не прийшло на думку розпочинати польське друкарство, скажім, роком 1547 від першого «етнографічного поляка».

Далі висувають (що є продовженням етнографічного аргументу), що Фіоль друкував у польськом у Кракові — а не на «Україні». Але Краків, як було сказано, був тоді скоріше «німецький», ніж «польський» (знову ж етнографічно), а наскільки «українським» був Львів, не треба тут говорити; насправді Краків був столицею багатонаціональної, середньовічної (чужої етнографічній категорії думання) держави, а отже й українських земель колишнього Руського Королівства.

Останнім аргументом прибічників Федорова може бути, що не знати, хто ці краківські друки Фіоля складав, бо Фіоль, як німець, не міг цього сам робити. Це міг робити, приміром, білорус (припущення, що москвин, уже надто неймовірне!), не конче українець. Алеж і ця можливість здається нам непереконливим аргументом, а знову ж ставленням справи на етнографічні рейки. Вирішальним є питання не хто міг складати друки Фіоля, а для кого друкував Фіоль.

³⁾ І. Огієнко, «Історія українського друкарства» 1. Львів, 1925.

⁴⁾ С. Маслов, «Українська друкована книга XVI-XVIII віків». Київ, 1925.

З'ясуймо коротко справу. Німець Швайпольд Фіоль (прізвище пишеться різно), родом з Франконії, осів (1479) у Кракові й працював тут у різних ділянках, від вісімдесятих років (теж?) у друкарстві, бо 1491 надрукував чотири книжки: часослов, октоїх і дві тріоді. Фінансував це підприємство гірничий промисловець Ян Турзон (чи Турзон), мабуть, італійського походження. Обом ішлося, очевидно, про зроблення доброго інтересу, а що маємо справу з бізнесменами, годі сумніватися, що їх сподівання мали реальні підстави. Безумовно, книжки були в першу міру призначені для українських земель Корони, у дальшому пляні — для земель Вел. Кн. Литовського. Не вкалькульована була заборона польського примаса Збігнева Олесьніцького (в січні 1492), і конфіскування непроданих ще примірників перекреслило фінансовий успіх підприємства, як і можливість далі друкувати в Кракові «руські книги».

Якщо ці перші книги, надруковані кирилицею (з українськими діалектизмами) в — з національного погляду — польсько-українській державі не належать до історії українського друкарства — то до якого саме? Адже ж перша глаголична книга, надрукована за всією правдоподібністю 1483 у Венеції невідомим друкарем, вважається за першу хорватську книгу; друкована між 1517-20 рр. у Празі біблія Ф. Скорини зараховується до білоруського друку — а не, приміром, до чеського. Які є отже підстави виключати краківські друки Фіоля з історії українського друкарства (не кажучи вже про те, що тоді не знати, що з ними робити, і, послідовно, дехто зараховує їх до «російського друкарства»!)? Тим більше, що ледве чи можна сумніватися, що епітафія на надгробній плиті з 1583 у львівській церкві св. Онуфрія, в якій сказано «Іоан Федорович [...] друковане занедбалое обновил», — свідчить про те, що львов'яни XVI стол. уважали друки Федоровича за продовження, а не за початок українського друкарства.⁵⁾

Попри все це краківські друки Фіоля свідчать і про неспроможність українських міст XV століття друкувати, про те, що умови для цього постали тільки майже ціле століття пізніше.

4. ФРАНЦІСК СКОРИНА

Початок друку в Вел. Кн. Литовському зв'язаний з ім'ям д-ра Франціска Скорини, «мандрівного гуманіста», за словами М. Грушевського, безумовно дуже мальовничої постаті того часу, доктора Краківського і Падуанського університетів, що, живучи з своєї лікар-

⁵⁾ Радянський російський дослідник А. А. Сидоров теж приходиться до висновку, що Фіоль друкував «для земель и центров [...] входивших в то время в состав польского Корслевства, а сейчас объединенных в батскую нашу великую Украину» («Узловые проблемы и нерешенные вопросы истории русского книгопечатания» («Книга», сборник 9, 1964, стор. 16).

ської професії, друкарство розглядав як «гоббі». Віднотовуючи появу його «Псалтиря» та 22 випусків (не закінченої) «Біблії» у Празі (1517-19), треба відмітити, що Скорина не друкував її власноручно, а «казав надрукувати», як сам він у передмовах стверджує; однак припускають, що він сам різьбив матриці; взагалі його друки, в якісному аспекті, не мають собі в цей час у Празі рівних, тому справа їх друкаря ще як слід не з'ясована.

За мотив своєї діяльності сам автор подає бажання дати «своїй братії Русі» біблію на її власній (білоруській) мові. Якщо отже, видрукувавши 299 аркушів кварто, прикрашених 45 дереоритами й багатьма ініціалами та бордюрами, Скорина на цьому свою видавничу діяльність у Празі припинив, то найбільш правдоподібно тому, що йому не вистачило грошей, щоб довести діло до кінця, бо рукописний переклад цілої біблії зберігається між його паперами. Про наявність фінансових труднощів промовляє уже те, що Скорина друкував біблію невеликими випусками.

У 1524 році Скорина продовжує своє діло вже у Вільні, влаштувавши друкарський верстат у домі (можна припускати, при фінансовій допомозі) віленського бюргермайстра Бабича. У цей час Скорина уже сам вивчив друкарське ремесло. Тут він надрукував «Апостола» (1525) і «Малую подорожню книжницю», властиво п'ять самостійних книжечок, які згодом були оправлені в одну й призначені для купців, які або ці друки помагали фінансувати, або на фінансову допомогу яких друкар у своїй праці розраховував. Це міг він робити тим більше, що сам походив з заможної купецької родини і був одружений з заможною вільнянкою, вдовою по віленському райці. Що, однак, з другого боку, уділена йому поміч не була достатня, можна судити на підставі того, що не тільки Скоринина видавнича діяльність у Вільні обмежилася згаданими позиціями, але й що його «Біблія руска» лишилася не закінчена. Тому заслуговує на увагу поновлена й обґрунтована гіпотеза про невдалу спробу Скорини продати свої книжки, щоб роздобути фінансові засоби для видавничої діяльності в Москві.

Спирається цей здогад на інструкції Жигмонта Августа до його посла в Римі Альберта Крички з 1553 року, в якій король згадує про інцидент, що мав трапитися за панування його батька, Жигмонта I, (1506-1548), «коли один його підданий, керуючися побожним мотивом, постарався надрукувати на руській мові святе Письмо, і прибулі в Москву його книжки на наказ князя були публічно спалені через те, що він належав до Римської церкви, а книги були видані в місцях, що підлягали її зверхності».

Тому що під час панування Жигмонта I ніхто, крім Скорини, руської біблії не друкував: велика фінансова втрата, з якою таке фіяско було б сполучене (можливість, що не тільки книги, але й друкарське устаткування було при цьому знищене), могло б його знеохотити або й унеможливити йому далі продовжувати видавничу діяльність.

Під кінець життя бачимо Скорину знову в Празі, але вже не друкарем, а лікарем при дворі Фердинанда I. З чого бачимо, що при наявності дійсного попиту на друковану книгу, при наявності верстви відборців у Вел. Кн. Литовському в 20-их роках XVI століття друкар і промисловець калібру Скорини мусів би мати видавничий успіх, якого його енергія та вмільість заслуговували.

5. ПОЧАТОК МОСКОВСЬКОГО ДРУКАРСТВА

Про спроби розпочати в Москві друкування літургійних книг доносять ще й інші джерела. З «Любецької хроніки» (Любек, що був у той час одним з головних міст європейської Півночі, постачав у XV віці книжками скандинавські країни) довідуємося, що вже 1490 посольство царя Івана III, яке вербувало німецьких техніків для служби на Московщині, ангажувало й любецького друкаря Вартоломея Готана для налагодження в Москві друкарської справи. Однак з цієї затії нічого, видимо, не вийшло, а шість років пізніше при поверненні до Німеччини Готан у дорозі ніби був убитий.

Ледве чи можна ставити під сумнів, що згодом, на прохання Івана Грозного до данського короля Христіяна IV в 1550 році прислати йому друкаря, прибув 1552 в Москву Ганс Міссенгаймер, хоч деякі радянські історики ставлять це під сумнів.⁶⁾

Що спонукало Івана Грозного вжити заходів до влаштування в Москві друкарні? У (непідписаній) передовій до 9 тому «Книги», присвяченого 400-літньому ювілеєві заведення друкарської справи в Москві, названо такі причини: а) «Економічний стан Московської держави в цей час досягнув рівня, що дозволяв технічно здійснити перехід від кустарного способу виготовлення книг до способу механічного».⁷⁾ Насправді ніякого такого технічного поступу в Московщині на протязі першої половини XVI століття не було; приміром, папір не тільки в XVI, але й у XVII стол. мусів бути імпортований з Заходу. б) «Найважливішою причиною заведення друкарства в Московській державі була потреба російського просвічення».⁸⁾ І це твердження не відповідає правді, бо коли б ішлося про те, то ні Готан, ні Скорина не натрапили б на згадані перепони; зрештою, дальший розвиток типографії в Московщині XVI віку це твердження заперечує. в) «Централізація власти требовала сосредоточе-

⁶⁾ «...Викторов помянул и „типографа“ Ганса Мейссенгейма, будто бы приехавшего в столицу Руси в 1552 году»: Е. А. Немировский, «Труды по истории русского первопечатания» («Книга», IX, 1964, стор. 398). Підтверджує приїзд Міссенгаймера і М. Н. Тихомиров («Начало книгопечатания в России», «У истоков русского книгопечатания», Москва 1959, стор. 23-24).

⁷⁾ Стор. 7.

⁸⁾ Там таки.

нія в руках правительства средств идеологического влияния, среди которых важное место занимала книга».⁹⁾ Це справді єдиний мотив, що, в умовах московської дійсності, міг привести до заведення типографії.

Нема потреби ближче зупинятися на гіпотезі радянських бібліологів про існування московських друків до Федорова — 1550-их рр., до яких зараховують 5 чи 6 друків, що досі вважалися за південнослов'янські, бо справа не пішла ще далі здогадів. У післяслові Федорова до «Апостола» 1564 року¹⁰⁾ сказано, що йому та Петру Мстиславцю доручив цар «первые начаша печатати сия святыя книги, деяния апостольска». Це саме підтверджує т. зв. «Сказание известно о воображении книг печатного дела»,¹¹⁾ яке постало, зрештою, мабуть, щойно в XVII стол. Якщо отже дійсно ще до Федорова були надруковані в Москві якісь книги, то могло це бути хіба діло якогось чужинця, якому (може, як еретикові) не хотіли робити реклями, приміром, згаданого Міссенгаймера.

Федоров пояснює попит Московщини на друковані книги здобуттям Казані й вимогами її християнізації. При цьому виявилось, оповідає він, що рукописні книги, які цар наказав скрізь закупувати для цієї цілі, «внихже мали обретошася потребни», більшість була зіпсута «несвідомими і нерозумними» переписчиками. Тому цар став розмишляти «какобы изложить печатныя книги, якоже в грекехъ, и в Венеции, и во Фригии и во прочих языцех». І так «повелением благочестивого царя [...] начаша изыскивати мастерства печатных книг» року 1553; а 1563 цар велів збудувати на кошт своєї «казны, идеже печатному делу строитися».

Не підлягає сумнівові, що Федоров і Мстиславець (який походив з Білоруси і, отже, не в Москві навчився друкувати; не виключено, що, як дехто думає, в Скорини) працювали в державному, тобто царському підприємстві. Інакше й не могло бути, бо їх «деятельность в московских условиях середины XVI в. могла успешно протекать лишь при поддержке царя и митрополита», як правильно зауважує сучасний радянський дослідник, вичерпно характеризуючи цим суть московського друкарства і його підставову відмінність від друкарства європейського. Царська постанова розпочати друкування була зумовлена, думає він, потребою підтримати «престиж Московської держави в роки важкої боротьби за Лівонію», як і необхідністю «друкованих церковних книг у противагу виданням кальвіністів, що друкували свої книги білоруською та українською мовами». Конкретно могло отже йтися якраз про антидотум проти видань Фіоля і Скорини.

⁹⁾ Там таки, стор. 6-7.

¹⁰⁾ Факсиміле опубліковане в: «У истоков...» стор. 217-19.

¹¹⁾ Передруковане там таки, стор. 199-204.

Rebus sic stantibus годі говорити про якусь «назрілу об'єктивну потребу», що постала «при досягненні певного ступня розвитку продуктивних засобів» у Московщині, як це впевняють нас радянські учені. Друкарство було Московщині накинене ззовні, воно було перейняте московським державним апаратом з метою скріплення ідеології московського православного самодержавія, було «орудием правительственной политики»,¹²⁾ було від самого початку аж до останньої третини XVIII стол. державною монополією. Те, що до кінця XVI ст. було надруковано в Москві тільки 14 книг, а якщо відрахувати різні видання тієї самої книги (Апостола, Псалтиря, Трипіснеця) — тільки кілька наголовків, свідчить, що для згаданих ідеологічних потреб цього вистачало.

Хоч у XVII стол. випуск друкованих книг у Москві збільшився, видавнича діяльність була, якщо взяти під увагу величину держави, все ще дуже слаба. Ілюструє це поява 206 книг (властиво друків, бо друкувалися усе ті самі наголовки) до року 1650, і 403 до року 1689.¹³⁾ До того багато випущених у Москві книг були тільки передруками раніших українських та білоруських друків. Аж до другої половини XVII віку друковано майже виключно церковні книги в друкарні, підпорядкованій московському патріархові. Щойно 1647 появилася в Москві перша світська книга: «Учение и хитрость строения пехотных людей» — переклад з німецької мови, потрібна, очевидно, для військових цілей.

У цих умовах усі твори, що не були потрібні державі й церкві (включно з біблією!), могли надалі поширюватися тільки при допомозі старого способу: переписування. Нічого дивного, що рукописна книга, яка в Європі скоро після винаходу друку зникає зі сцени,¹⁴⁾ у Московщині (а після включення України в московську систему і в нас) надалі виконує ті культурні функції, які на Заході перейняло друкарство. Скрізь тут середньовіччя тривало аж до кінця XVIII століття.

¹²⁾ П. Н. Берков, «Русская книга кирилловской печати» («Описание изданий, напечатанных кириллицей 1689-1725» М.-Л., 1958, стор. 9).

¹³⁾ А. С. Зернова, «Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI-XVII веках», Москва, 1958.

¹⁴⁾ Щоб закамфлювати культурну відсталість, що в цьому маніфестується, російські радянські бібліологи намагаються відшукувати паралелі існування рукописних книг в Європі цього часу. Але наведені ними «паралелі» доводять якраз протилежне. Так, рукописні «Livre d'heures» XVI стол., про які згадується, були творами мистецтва й виконувалися митцями за великі суми на бажання їх аристократичних аматорів. «Чеські брати» були переслідуваною сектою й не мали змоги друкувати; те саме стосується збірників гуситських пісень. Взагалі коло «рукописних книг» можна б, за цією методою, ще значно поширити: враховуючи сюди, приміром, рукописи авторів, що не могли знайти накладника.

6. ФЕДОРОВ І МСТИСЛАВЕЦЬ У ВЕЛ. КН. ЛИТОВСЬКОМУ

Очевидно, Федоров типографії не видумав: сто років після Гутенберга це було непотрібне. На питання, від кого Федоров вивчив друкарське ремесло — якщо лишити, як не доведену, на боці можливість науки в Міссенгаймера чи Мстиславця — не можна дати задовільної відповіді. Цікаво, що в наведеному вище «Сказанні» говориться: «Глаголють же нещѣи о нихъ яко от самехъ фрягъ то учение прияста». На користь якихось італійських впливів можуть свідчити ті місця післямов Федорова, де він вживає слів «тередорщик» (від італ. *teratore*) та «штанба» (італ. *stampa*) на «друкар» та «друк». Знову ж шрифт Федорова «Апостола», як довів Н. П. Кисельов, запозичений (може округною дорогою) від німця Ізраеля фон Мекена. Коли додати, що заставки, якими користувався Федоров, відбивають ренесансові впливи, годі перечити, що виникнення друкарства в Москві ще лишається загадковим.

Не менше загадковим є раптове залишення Москви Федоровим та Мстиславцем. Федоров у відомому післяслові до львівського «Апостола» складає вину на «многих начальник (...), которые на нас зависти ради многи ереси умишляли, хотячи (...) божие дѣло вконец погубити». Все таки (знову цікава та не зовсім зрозуміла обставина) обидва друкарі змогли забрати з собою хоч якусь частину друкарського устаткування, про що свідчать їх друки (тобто шрифти та заставки) на Україні та Білорусі. В результаті 1565-66 Федоров і Мстиславець уже в Вільні — столиці Вел. Кн. Литовського.

Тут усе було інакше, ніж у Московщині. Король, якому обидва друкарі були представлені, далекий бути самодержцем, був лише *primus inter pares* між аристократичною знаттю. Але й великі магнати, в руках яких була влада над Вел. Князівством, переживали кризовий час. Ідеться бо про десятиліття (1560-і роки) Люблінської унії, яка по суті знаменувала не тільки приєднання Вел. Князівства до Польщі, а й перехід влади з рук магнатів у руки «шляхетського народу». Опріч магнатів реальною силою (правда, не політичною, а фінансовою) розпоряджали хіба ще деякі більші міські комуни.

Після невдачі Скорининого експерименту — бо тільки так можна оцінити припинення друкування у Вел. Князівстві на кілька десятків років — другу друкарню на терені Вел. Князівства заложив 1553 в Берестю над Бугом князь Микола Радивил («Чорний»), прихильник кальвінізму, для пропагування своїх ідей. За 1553-67 рр. надруковано тут 31 книгу (разом 1 056 аркушів) польською мовою, в тому числі розкішне видання біблії — 1564 року.

Для паралельної пропаганди між православними друкарню заложив у 1562 році в Несвіжі «намісник» Радиви́ла Кавечинський, у якій

того таки року були надруковані дві книги Симона Будного: «Катихісис» та «О оправдании грѣшного челоуѣка пред Богом». Але вже наступного року друківано й тут по-польськи. Правдоподібно кириличні шрифти цієї друкарні закупив шляхтич Василь Тяпинський, який кілька років пізніше надрукував у Тяпині (своєму маєтку): «Первая часть Нового Завѣта» (паралельно по-старослов'янськи та по-білоруськи) та «Катефізіс».

Так виглядав стан друкарства у Вел. Кн. Литовському в момент появи тут Федорова та Мстиславця. Характерною рисою для дотихчасових друків була перейнята від реформації тенденція друкувати живою або хоч би наближеною до народної мовою. У цьому нічого дивного, бо Скорина й Тяпинський були світськими людьми, а Будний, протестантський пастор, був під вирішальним впливом реформації.

У Вільні Федоров та Мстиславець скористалися з запрошення вел. гетьмана литовського Григорія Хоткевича налагодити друкарню в його маєтку Заблудові, що лежить на межі білоруської та української етнографічної території. Це дає привід деяким українським бібліологам зараховувати заблудівські друки до перших «українських». Такий критерій, як уже було сказано, ми вважаємо надто формальним, бо ні друкарів, ні їх працедавця — віленського каштеляна — не можемо вважати українцями; зрештою, що значно важливіше, — виготовлені друки не були в першу міру призначені для українських земель.

Куди більше ваговитим (з огляду на близьку, сливе нерозлучну пов'язаність у цей час української і білоруської культури) вважаємо факт, що й Хоткевич — як це він згадує в передмові до «Учителного свангелія» 1569 року — «помислил же был смысем ижебы сїю книгу выразумѣнія ради простых людеи преложити на простую молву. Имелисьи о том попеченіе великое. И совещашаши люде мудрыє в том писмѣ ученые, иже прекладанием з давных пословиц на новыє, помылка чинится немалая. Якоже и нинѣ обрѣтається в книгах нового перевода. Того ради сїю книгу яко здавна писаную велѣл есми ее выдруковати . . .» Ледве чи треба сумніватися, що «мудрі люди» — це був власне Федоров.¹⁵) Мотивом, що ним при цьому керував, було не так незнання «простої мови», як чужість реформаційним ідеалам та пов'язаність з ідейним життям Московщини.

Це вимагає короткого відхилення.

Реформація апелювала до одиниці як думачого індивіда, до його раціональності і, як засіб до самостановлення, давала йому Святе Письмо, очевидно, на його власній, йому добре зрозумілій мові, щоб він сам міг судити, що є правда. Зовсім інакший світ (і світогляд)

¹⁵) Такої думки був і М. Возняк (див. «Історія української літератури», т. 2, 1921, стор. 54). Тільки Возняк вважав, що Федоров, «як москвич, боявся друкувати книжку в мові, якої не знав». Цей мотив здається нам мало переконливим.

відкривається в традиції православної (як і католицької) церкви. Тут усім є колектив (власне церква) й традиція; тут одиниця набирає значення тільки як частина колективу, тільки в єднанні з ним; тут спасіння можливе тільки в містичній сполуді волі індивіда з колективною волею, що веде до «почитання форми», яка вважається як вияв змісту (якщо таке розрізнення форми і змісту взагалі тут допустиме).

Вважаючи церковно-слов'янську мову «святою», а отже переклади церковних книг на світські мови «профанацією», консервативне православне духівництво (до якого належав і Федоров як диякон церкви св. Миколая Гостунського у Кремлі) було тією силою, що обірвала розпочатий уже розвиток національних мов і спрямувала розвиток національної української та білоруської культури на безперспективну дорогу мертвої церковнослов'янщини. У зовсім інших, ніж московські, обставинах, у країнах, де розвиток світської, буржуазної національної культури лежав щонайменше в межах можливого, цей розвиток можна назвати трагічним. Остаточню не Федоров був винен, що його погляд затріомфував, а в багато більшій мірі єзуїтська атака на православ'я в стилі Петра Скарги, що психологічно примусила православних боронити найгостріше заатаковану їхню «святість» — церковнослов'янщину. У безперспективності тієї оборони лежить головна причина сліпого кута нашого «відродження» XVI-XVII віку.

«Євангелие учительное» 1567 боло останнім спільним друком Федорова і Мстиславця в Заблудові. Після його закінчення Мстиславець виїхав до Вільна, де, разом з братами Кузьмою та Лукою Мамоничами і за підтримкою магнатів Зарецьких (Іван З. був скарбником Вел. Кн. Литовського), заложив друкарню, яка відіграла визначну роль у культурному житті Білорусі та України. Останню свою книжку в Заблудові (Псалтир з Часословцем, 1570) Федоров друкував уже сам.

Переломове значення Люблінської унії 1569 року вплинуло вирішально й на життя Федорова. Хоткевич, один з чільних провідників опозиції, який деякий час носився навіть з думкою збройної протипозиції, попав, видимо, в зневіру й квієтизм. Виразом цього є його пропозиція Федорову покинути друкарство та працювати хліборобом у селі, яке Хоткевич хотів йому подарувати.

В останню третину XVI століття магнатська верства Вел. Кн. Литовського перестає бути окремою політично-соціальною верствою, а стає частиною «шляхетського народу». Разом з цим вона перестає бути провідником і меценатом «русько-православного народу» і, щоб зберегти рештки своїх привілеїв у польсько-литовській державі під наступом протиреформації, переходить на римокатолицизм.

Маючи намір і далі друкувати «святі книги», Федоров залишає Хоткевича і подається до Львова. До Львова безумовно тому, що до Вільни вже раніше виїхав заложити там друкарню, можливо, уже тоді в порозумінні з Мамоничами, — Мстиславець. Федоров, певно не передбачаючи такого швидкого занепаду заблудівського під-

приємства, мусів шукати собі тепер іншого поля діяльності. По Вільні ж найбільшим і найкраще розвиненим «православним» містом у литовсько-польській державі був Львів. Туди мусіли звернутися надії і плани Федорова.

7. ФЕДОРОВ НА УКРАЇНІ

Без уваги на численні фінансові трансакції Федоровича (так підписує себе Федоров на своїх українських друках), сліди яких залишилися в судових актах, важко припустити, щоб він був «людиною інтересу». Так, покидаючи Заблудів, він уділив поважну грошову позику місцевому священикові, хоч для заложення власного друкарського верстату скоро потрібні йому були поважні грошові суми. Ймовірно Федоровичеві, що звик працювати на замовлення в умовах царської власності на засоби продукції і державного монополізму, потрібно було часу, щоб звикнути до повітря «вільного підприємства», з яким він тепер вперше мав зустрітися.

Шукаючи спочатку і у Львові підприємця-мецената, він зазнав поразок, про які довідуємося з його післяслова до львівського «Апостола». Спеціально цікаве з цієї післямови місце: «Неточію же в руском народѣ, но ниже в греках милости обрѣтох», яке свідчить про його уявлення про греків як стовпи православія, що, на думку Федорова, повинні були допомогти йому в його святому ділі. В остаточному розрахунку допомогли Федорову не меценати, на яких він розраховував, а «мали нѣщии», власне українська буржуазія,¹⁶⁾ і вже 1573 Федорович диспонував більшими сумами, відкрив на Підзамчі друкарню, закупив папір у різних папірнях, також і Кракові, і 1574 уже надрукував «Апостола» та «Буквар», перший у своїм роді буквар старослов'янської мови «ради скорого младенческого наученія».

При дослідженні збережених примірників львівського Апостола виявлено шість різних сортів паперу, що походить із стількох же паперових млинів, у яких Федорович мусів папір закупити. Це дає деяке уявлення про труднощі, з якими були зв'язані початки друкування, заки з'явилися на місці потрібні для нього технічні передумови.

Несподівано вже 1575 Федорович покинув Львів та свій друкарський верстат і вступив на службу до князя Константина Острозького. Найправдоподібніше спонукали його до цього великі видавничі проекти князя, за якими стояли фінансові можливості, про які сам Федорович не міг мріяти.

Переборюючи всілякі перепони (по грецькі тексти довелося їздити аж у Туреччину), 1578 Федорович організував четверту у своєму

¹⁶⁾ Велику суму 700 золотих позичив Федорову 6. 5. 1574 Сенько Сідляр з Підзамча, яку Ф. зобов'язався повернути (і певно повернув) до кінця року. Див. «Drukarze dawnej Polski», т. 6, стор. 84.

житті друкарню, цим разом у Острозі, й приступив до друку першої повної (двомовної) грецько-церковнослов'янської біблії, над текстом якої потрудилася покликана Острозьким для цієї мети вчена комісія. Що це мав бути тільки початок на широкий плян закресленої видавничої діяльності, свідчить хоч би заснування 1580 року в Острозі паперової фабрики. Цього самого року Федорович надрукував ще Псалтир з Новим Завітом, а наступного т. зв. «Хронологію» Римши.

Пrawdopodobно 1582 Федорович покинув Острог, забравши з собою частину матриць та близько 400 примірників біблії (дехто думає як належність за свою працю) й опинився знову у Львові. Причини цього кроку невідомі. Закупив паперу та відновлення контактів з його давнішими помічниками дають усі підстави припускати, що задумував він знову самостійно друкувати. Але смерть — у грудні 1583 року перекреслила ці плани.

8. ПЕРЕДУМОВИ «КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ» XVI-XVII СТОЛІТЬ

Хоч виняткова енергія та любов до справи, характерні для Федоровича, безумовно відіграли немалу роль для пошвавлення друкарської справи на білоруських і українських землях, вирішальною для його успіху, як і для дальшого розвитку друкарства у нас, була ця нова констеляція, що (на відміну від констеляції доби Фіюля) постала в останній чвертині XVI віку.¹⁷⁾

Тут згадаємо лише два чинники, значення яких у цьому зв'язку годі перебільшити: а) Люблінську унію, та б) протиреформацію.

Обидва ці чинники були оцінювані нашими істориками (якщо абстрагуватися від істориків католицької церкви) виключно негативно; при цьому лишалися поза увагою стимулюючі, а отже позитивні функції цих подій, які призвели до активізації напівзавмерлого нашого національного життя у різних його ділянках.

Люблінській унії та експансії поляків на Україну, якій вона торувала дорогу, треба, в остаточному розрахунку, приписати, що розвиток козащини пішов у напрямі, що привів до постання новітньої української козацької держави.

Боротьбі протиреформаційного руху (очолованого єзуїтами) з реформацією, а далі з православ'єм, завдячуємо духове відродження та інтелектуальне пошвавлення кінця XVI — першої половини XVII століття, без якого годі собі уявити так політичне відродження української державности XVII віку, як і взагалі розвиток модерного українства. Тут відзначимо ще тільки, що відпрепарування українського

¹⁷⁾ Під поняттям «констеляція» розуміємо сукупність усіх (соціальних, господарських, культурних і т. п.) чинників, які разом творять історичну ситуацію, у якій відбувається кожночасна «історична дія».

від білоруського культурного розвитку цього часу (як це часто в підручниках історії літератури робиться) є справжньою хірургічною операцією, вислід якої нікого (а вже найменше пацієнта) не може вдоволити. Тому не будемо її тут повторювати.

9. ДРУКАРСТВО УКРАЇНИ Й БІЛОРУСИ XVI СТОЛІТТЯ

Після смерти Федоровича на українських землях діяли дві друкарні: острозька (фінансована князем Острозьким) та Вратська у Львові. Остання постала в той спосіб, що львівський єпископ Гедеон Балаб'ян, за пожертви братчиків (Успенія пресв Богородиці) та вірних викупив 1585 за 1 500 золотих друкарню Федоровича від кредитора, в руки якого вона попала по смерті друкаря. Наладнання видавничої діяльності загальмувалося на декілька років через ворожнечу, що постала між єпископом та братчиками з-за надання Братству прав ставропілії. Між 1591 та 1593 було тут надруковано чотири книжки, тоді як продукція Острозької друкарні до кінця століття становила щонайменше 17 позицій.

І на території Вел. Князівства Литовського діяли в цей час дві друкарні, обидві у Вільні (маємо скрізь на увазі тільки друкарні українські та білоруські): друкарня братів Мамоничів та друкарня братства св. Духа.

Зав'язком першої була друкарня Мстиславця, який 1574-76 надрукував у спілці з братами Мамоничами (які від нього ще тільки друкарства вчилися) чотири книжки. Потім Мстиславець (не без судових процесів) розійшовся з Мамоничами. Це поставило братів перед технічними труднощами, які їм нелегко було перебороти (їм довелося заангажувати на деякий час Федоровичевого помічника Гриня Івановича, що виготовив для них нові матриці); згодом, докупивши ще устаткування другої львівської друкарні Федоровича, вони змогли однак поставити друкарню на належний рівень. Починаючи від 1583, друкарня діяла справно, а від 1586 стала навіть певного роду «урядовою» друкарнею Вел. Кн. Литовського, випускаючи офіційні друки, як «Статут Вел. Кн. Литовського» (1588) та ін.

Тому що Мамоничі почали схилитися до унійного руху, близько 1596 року братство св. Духа заснувало свою власну друкарню, в якій до кінця століття появилася не менше семи видавничих позицій. Точне число друків Мамоничів важко встановити, було їх (до кінця століття) близько 30.

До спільного українсько-білоруського дорібку (авторами багатьох віленських друків були українці, як Стефан і Лаврентій Зизанії, Мелетій Смотрицький, Іпатій Потій) треба зарахувати твори українсько-білоруських авторів польською мовою, що появлялися навіть у Кракові.

Якщо полишити на боці друкарню кн. Острозького, яка по смерті свого засновника (1608) животіла ще кілька років, українсько-білоруські друкарні XVI віку у Львові й Вільні були в руках буржуазії. Це змінилося в наступному, XVII столітті настільки, що новозаложені друкарні на східних теренах, де доти друкарень не було, були переважно під наглядом духовних установ і осіб (Киево-Печерської Лаври, Чернігівського єпископа). Це пояснюється головне слабкістю буржуазії центрально- і східноукраїнських міст, у висліді якої «культуртрегерська» акція (як у ранньосередньовічній Європі) опинилася в руках духовництва.

У зв'язку з тим, що українські історики (між ними й М. Грушевський) як одну з причин кволости українського культурного розвитку XVII століття звикли уважати денаціоналізацію визначних українських і білоруських магнатських родів, постає питання, яку роллю відіграли магнати в культурному житті Східної Європи цієї доби. Проаналізуємо це питання на прикладі магнатського вкладу в польську культуру, (обмежуючися в цьому контексті друкарським ділом).

На українських землях єдиним таким вкладом була організована при т. зв. Академії Замойській, друкарня канцлера і гетьмана Яна Замойського, заложена 1593-94. Хоч вона проіснувала аж до XIX стол., найактивнішим періодом її діяльності були перші три десятиліття існування; тоді в ній було надруковано близько 100 книжок.

На терені Вел. Кн. Литовського до цієї категорії належить згадана уже друкарня кн. Радивиля Чорного в Берестю, що проіснувала від 1553 до 1565 і випустила яких 31 книгу, та віленська друкарня Миколи Радивиля (1576-1586) з продукцією коло 58 позицій, діяльність яких обмежена XVI століттям.

Це все. Насувається висновок, що магнати (як стан і як меценати) перестали відігравати в XVII віці якунебудь більшу роллю у культурному житті литовсько-польської держави, принаймні з погляду дослідника друкарської справи на теренах України й Білоруси. Це не повинне, зрештою, дивувати, якщо зважити, що нова, світська культура, що прийшла на зміну фєвдальній, аристократичній культурі середньовіччя, була культурою буржуазії. Шлях, який стояв відкритим перед магнатами: сприяти цій новій культурі, включитися в неї, яким пішли, приміром, аристократичні еліти Італії, Голляндії, Англії, лишився непройдений; «фєвдальний світ», репрезентований магнатами і шляхтою, залишився чужий і ворожий світові буржуазії.

10. УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ БУРЖУАЗІЇ У «ВІДРОДЖЕННІ» XVI СТОЛІТТЯ

Вище були коротко з'ясовані доволі важкі й несприятливі умови, в яких розвивалася в польській державі буржуазія, буржуазія українська зокрема. Опріч об'єктивних трудностей, спричинених характе-

ром польської шляхетської держави та обмеженнями нерадо толерованих православних, існували не менш суттєві внутрішні, «психологічні» труднощі, що гальмували розвиток православного суспільства. Одною з найважливіших було консервування в ньому старих (середньовічних) «вартостей» і як результат його ізоляція від нових духових течій і рухів, що йшли з Заходу через посередництво латинської мови, яка не тільки була культурною мовою тогочасної Європи, а, крім цього, офіційною «державною» мовою Польщі.

Передумовою до піднесення українського та білоруського суспільства з стану занепаду, в якому воно перебувало, була його внутрішня реформа, цілком якої могло бути тільки його «рівняння на Європу», конкретно, на європейську буржуазію, яка новий європейський дух втілювала. Очевидно, таку реформу могла провести тільки українська буржуазія, і це мусіла бути, в першу міру, її власна, внутрішня реформа. При цьому першим кроком мусіло бути створення на європейську моду організованого шкільництва.

Для цієї мети в останні два десятиліття XVI століття по наших містах скрізь організуються братства, які негайно відкривають школи. Так, після того, як 1586 була заложена Львівська Братська школа, ще протягом 1590-их рр. постають братські школи в Бересті, Рогатині, Городку, Перемишлі, Комарні, Більську, Любліні, Кам'янці Подільському, Галичі.

Різниця між новими братськими школами і «школами», які існували при церквах уже раніше, та, що в останніх навчали тільки початків грамоти, головне для богослужбового вжитку. Тим часом, за обсягом навчання, братські школи можна порівняти до модерних гімназій.

Щойно створення братських шкіл дало друкарству рацію існування і поклато підвалини для створення «письмової культури»; до цього часу можна властиво хіба говорити про існування у нас «усної культури» («усна словесність»), селянської по своїй суті. Досі мали рацію появлятися друком згодом найбільш уживані церковні книги, як це бачимо на прикладі Московщини. Тепер наша друкарська продукція стає (принаймні протягом кількох десятків років) чимраз більше різноманітною. Після появи різних підручників для братських шкіл («Діалектика», Вільна, 1586; «Словенська граматика» та словник Зизанія, 1596; «Адельфотес», Львів, 1591) можливою стає інтелектуальна полеміка (що не обмежується тільки вузькими духовними колами, як у Московщині). У цьому контексті може не без інтересу буде пригадати, що хоч уже 1577 появляється атака П. Скарги на православну церкву, щойно десять років після можливою стає православ-

на контрактака («Ключ царства небесного» Г. Смотрицького, 1587). Радше не було для неї передумов.¹⁸⁾

Назва «релігійна полеміка», яка закоренилася у нашій літературі для полемічних виступів кінця XVI — початку XVII віку, по суті надто вузька. Йдеться бо, якщо дивитися глибше крізь «оболонку» обрядових обвинувачень, про те, яким шляхом має далі розвиватися наш історичний процес; чи можливе рівняння на Європу із збереженням традиційного змісту нашої («філіяції» візантійської) культури; чи треба перебирати від Заходу «форму», а зберігати «зміст» (латину, але бути далі православним); а чи конечний далекоюсяжний компроміс (унія 1596); чи «рівняння на Європу» мусить бути тотальне і рятунок у дотеперішній культурі неможливий (римокатолицизм, протестантизм); а чи всякий компроміс супроти Заходу згубний (Іван Вишенський).

Всі ці питання, що виринули перед українським і білоруським суспільством тільки тепер, під кінець XVI століття, коли воно починало щойно думати (думання як самоусвідомлення), перебувало в стані формації і, рівночасно, трансформації, вимагали — в силу щойно тепер посталих історичних умов, історичної констеляції — негайної відповіді. Що ці проблеми були усвідомлені, що вони ставилися, були горяче дискутовані: все це було (технічно) зумовлене постановням на наших землях друкарства.

¹⁸⁾ Порівняльне відношення інтелектуальних ресурсів (залежних, зрештою, скрізь від загального розвитку історичного процесу, складовими частинами якого є суспільна динаміка, населення, економіка і і. д.) Західної та Східної Європи цього часу можна, до певної міри, ілюструвати цифрами книжкової продукції XV-XVI віків: Західна Європа — бл. 300 000 публікацій; Польсько-лит. держава — бл. 2 000; українсько-білоруські землі — бл. 70-80 публікацій; Московщина — бл. 14 публікацій.

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Під знаком спадання

Вадим Лесич, *КАМ'ЯНІ ЛУНИ. Поезії 1960-1964. Обкладинка Якова Гніздовського. Видання Організації чотирьох свобод України (ООЧСУ), Нью-Йорк, 1964. Стор. 88.*

Про явище розпаду форми слід говорити не тільки з крайньою обережністю, а й — дуже нерідко — з почуттям великого сподівання.

Античні метри зникли у поезії середньовічної Європи не тому, що нові люди були глухі до світу ритму, відкритого й зафіксованого людьми старими. Сталося воно тільки тому, що світ розхитався, втратив здатність переконувати щодо своєї реальності. З засобів переконання вивітрилась енергія. Щоб знову спізнати, що річ є річ (це єдине завдання поезії), треба було наново виявити й закріпити вірогідні засоби.

Є люди, — і їх досить багато, — які сміються з так званої індустріальної поезії перших революційних років, ба навіть з метро-ритмічних винаходів Маяковського або Тичини. Так роблять переважно українці, вдома і за кордоном, і робиться це тому, що сміхуни не добавають страшно великого і страшенно простого факту: те, що було вірогідне, своєю чергою, перестало бути вірогідним. Інакше казавши: поезія за цей час зробила повний вдих і повний видих. Держава, де панував цар-ямб, розвалилась, і замайорили знову можливості вбрати відчуття рівномірного у нові міцні умовні знаки.

З великої форми фльоберівського роману, з її самознищення виникли скалкові побудови Мопассана, з толстовських полотен — чехівські мініатюри. Але це тільки для того, щоб на свій час знайшовся хтось, хто — наприклад, Гемінґвей — вмів би мініатюру розглянути в побільшувальне скло, прознати в ній можливості перемістити центри і вистигнути з того новий романоподібний твір.

Великі сподівання в таких ситуаціях виправдані, отже, тому, що ніколи не слід прогавлювати час, за якого може постати нова літературно-культурна доба.

Завжди буває прикро, коли спроби часу не доцінують, проходять повз їхню повноту абож поводяться з ними ще якимнебудь незрозумілим робом.

Незрозумілий метричний принцип найновішої збірки Лесича.

Найцікавіше те, що коли у давніших своїх поезіях Лесич удавався до верлібрів або вільних віршів (за Брюсовим, це різні речі), то воно сливе ніколи не викликало заперечень. І ламання канонічних метрів взагалі ніколи не повинно викликати заперечень, якщо це покоїться на засаді. Справа в тому, що у даній збірці засада відсутня.

Звичайно, і в ній дещо дає уявлення про те, що в Лесича раніше мало систему.

*Не викликуй мене
з тіні моєї,
не викликуй!...
Камінь сну,
плач Орфеїв
— безликий.
Але тут, в самоті,
де ротонди,
аквадукти й мости,
— і бездонність (...)*

і далі до кінця в цьому ж роді, де над зміною ударних та неударних панує щось анапестовиде, при чому заключення вірша тотожне з його початком, хоч і розміщене воно наприкінці не у трьох, а у двох рядках.

Глузд цієї якщо не рафінованої, то в усякому разі тонкої будови у

подвійному, симетричному впровадженні в анапест отого дактилічного з *тіні моєї*. Майже фізично можна відчутти вступні смички, як вони різко й протяжно перетинають струни, щоб спинити увагу, прикувати її, змусити зосередитись на цих початкових ударах, які потім легко перейдуть у щось, що набере цілком певного темпу, пройде в ньому весь шлях і розв'яжеться знов у фортисимо тих самих первісних акордів.

Але те, що в Лесича колись було правилом, тут становить виняток. Як і всякий виняток, «правильність» цього вільного вірша (і ще декількох у збірці) тільки підкреслює характер цілого, тобто — ще більше його псує.

О, як помиляються ті, хто гадають, мовляв, прагнення до безмежності в шуканні нового однозначне з тим, щоб дозволити собі все що завгодно, не подбавши про нові суворі обмеження, які єдині перетворюють матеріал на форму, отже: роблять немистецьке мистецьким!

За правило «Кам'яних лун» править суцільний і самовистачальний метро-ритмічний хаос. Приклади можна виписувати колонками і можна коментувати їх цілими цифровими рядами. Удайтесь, отже, до останнього у збірці вірша (можливо, що це поема) «Смерть Шевченка».

*Усе сплелось в химерні звуки
пісні.
Він чує здалеку, як вітер шелестить
і котить бур'яни, мов на чу-
мацькій тризні,
на покритки й причинної —
калинові мости.*

Маємо, отже, безсистемне зіставлення: одного п'ятистопового ямба, двох шестистопових і ще чогось, що мусіло б бути либонь семистоповим, але що взагалі втрачає характер ямба з-за дактилічної *причинної* перед цезурою. Так, принаймні, на мое вуха.

Щоб показати, що таке закономірність в оперуванні вільними розмі-

рами, корисно тут же зразу навести закінчення одного вірша російського футуриста Олексія Кручених:

*А вот глазами рококоча,
глядит на вас с укором
РОКОКОВЫЙ РОКОКУЙ!
как вам понравится размаши-
стое размено
и наше блодословье?!...
Погуще нажимайте
на мещерявьей мещуей!
Зубайте все!
Без передышки!
Глотайте улицей
и переулками
до со-н-но-го отвала
—АК?*

Під цією розкішною чоловік ще й підписався: *Певач А. Ркрыл*. І все було на місці.

Щоб показати, що Лесичева поведінка з ямбами незакономірна, доводиться доводити аксіому. Доводиться поготів, що у нашому літературному житті видатні поети не вперше видатним робом пропускають усі можливі віжки.

У тому самому творі «Смерть Шевченка» перша та остання частини починаються однаковим рядком *Березневий присмерк понад Петербургом* і витримані в цьому комбінованому розмірі, що, отже, нагадує одне місце в поемі для дітей «Ваня и крокодил» Корнія Чуковського з тотожним розміром: *Гадкая горилла Лялю утащила...* І саме в цьому ритмі, під який душа аж проситься підсвистувати й притоптувати, Шевченко й умирає в Лесича.

Але й тут далеко не все просто. У першому рядку останньої строфи автор кає цезуру: *І лиш чув крізь тихнучий шум далечіні*. За інерцією з попереднього (плюс подивугідна евфонія!), цей рядок неминуче читався б так: *і лищув крізь тихнучу чийшум далечіні*. Та виявляється, що й так читати не можна, бо ось у найостаннішому рядку всієї речі автор знову повернув цезуру. Як повернув? А так повернув, що взяв та й перетворив її стать з жіночої на чоловічу, з усім

самозрозумілим ефектом, який з того витікає: *колисаниці вслід — він змаркою поплив.*

Переїдім, однак, від розмірів, що їх би, зрештою, можна було впорядкувати простим рахуванням, що на пальцях, до розмірів майстерности в інших ділянках.

Рими й суголоси. Перша строфа цього самого твору має таке перехресне «римування»: *Петербургом — нема — біла хуґа — весна.* Свого часу, побіч Барки, Лесич був зразковим поетом з того погляду, що за його здобутками можна було писати цілі розвідки на тему про активне переживання суголосів. Ось кілька прикладів із збірки «Крейдяне коло»: *облич — облич, чорне срібло — чудернацьке і непотрібне, скрутилися — потилиць, чекання — нечайні, зимній порожнечі — мандрівки безконечної, сходи, що полонилися — шкучильґає на милицях і т. д.*, отже що не співзвук, то відкриття на всій скалі неточного, півточного та численних проміжних способів зіставляти, споювати різnorodну семантику за допомогою деталізованої евфонії. Тепер від цієї плідної діяльності не лишилося сливе й сліду.

Ще один зразок з тієї самої «Смерти Шевченка»: *людом — ні — грудях — розпломенив.* Так, наче все роками надбане поетове вміння хтось раптом прибив долонею, оглушив. Автор утратив здатність сприймати навіть такий звук, як «р», чутний для найглухіших людей. Він не усвідомлює, що *людом — грудях* суперечить його ж власним колишнім засадам: воно розбиває спорідненість між «юд» та «уд» саме отим «гр». Він не відчуває різниці між «у» в *хуґа*, де воно існує у великій свободі серед двох піднебінних, та «у» в *Петербургом*, де воно загиснуло між бурно-громовими «рб» і «рг». Ледачі, щоб не сказати — просто нехлюйські сполуки.

А до розгляду того, про що і як у цих поезіях ідеться, аж страшно братися.

Передсмертні Шевченкові видава:

*Він бачить знов, у млі якійсь повиті
— зелений степ і блискавки
шабель (...)*

Саме оте «якійсь» чого варте! Ще видава:

*За обрієм, на тополиному роз-
доллі,
де сад вишневий (! — І. К.) —
солов'їна ніч (! — І. К.),
— отам, отам — його кріпацька
доля (! — І. К.),
і вічні Прометейські вогні
(! — І. К.)*

І навіть таке:

*Шевченко знову порина в жур-
бу...*

Ну, що ж, у журбу так у журбу. Журба тут ось у чому. Цю Лесичеву річ датовано у книжці з великою точністю: XII, 1960. Крім даної, місяцем датовано ще тільки одну поему в збірці, всю решту — самими роками, загальною. Але чи треба було авторові аж так непокоїтися своєю датою? Адже це тільки формальне свідчення супроти факту, що однойменна поема Драча з'явилася справді щойно у березневій книжці «Вітчизни» за 1962, а на еміграції, відповідно, стала відома ще пізніше. Йдеться не про те, хто з них раніше написав, а про те, чи варт було взагалі після появи речі поза сумнівом геніяльної публікувати на ту саму тему твориво, що ні з якого погляду не держиться купи. Забороняти такі публікації, звичайно, ніхто не може. Заборонити може тільки сам автор — при умові, що він ще не розпорошив дорешти самокритичні властивості вдачі.

Поема Івана Драча «Смерть Шевченка» належить до тих фактів, що їх реєструє в собі людська енергетика з такою приблизно рідкістю, з якою стаються чуда. Це на рівні Пастернака, Льорки, Неруди й Назима Гікмета:

*І малі йому зруби, дико валя-
ться стіни,*

Дах злітає за вітром, та впику
нема,
І казарми тріщать од лежачої
спини,
З ляку в море пірнає пустеля
німа.

І не встати йому, мов прибитий
навіки,
Хоч під ним, наче хмиз, тріс-
котить Оренбургі,
Хоч здаються струмочками ви-
гнуті ріки
І дмушками дитячими повсисти
бур.

Він кричить з переляку, бо рука
вже на полюсі
Маца лисину мьоду, а друга
внизу

Чорне море впізнала по коза-
цькому голосі
І так спрагло голубить подні-
прову лозу.

Голова в Петербургі вже упер-
лась — і звідти
Сунуть армії, прямо по ньому
гудуть.

І танцює імперія, і гудуть дина-
міти,
Щоб добратись до серця, в
поетову моть.

Чому Шевченко вмирає у поемі Драча — абсолютно зрозуміло. За що його смертвив Вадим Лесич — залишається глибокою таємницею збірки «Кам'яні луни».

Коли вже мова про Шевченка взагалі, то на взаєминах з ним у збірці лежить печать не однієї таємниці. У частині другій циклу «Квартет із реквієм» («реквієму?») є така сцена розмови матері з сином:

Проміння усміху, коли ти, запи-
тавши, відповідь мою почула —
: Але ти, сину, не вчинив
нікому —
чогось злого? .. Скажи, так
зовсім щиро,
щоб я була спокійна...
бо час такий мизий — і люди
одурілі...
— Нікому, мамо! Будь спокій-
на...
я відповів одверто.

Немає ніякого сумніву, мотив цей — шевченківський. Уся річ лише в тому, що у Шевченка воно виходило таки краще. Краще не з огляду на якийнебудь технічний момент, а з огляду на куди істотнішу справу: те, що зветься Шевченковою людяністю, було в нього не тільки вилливом серця, а й його щирою поетичною формою. А тут?

За різних часів різні критики вбачали в Лесичі імажиніста, експресіоніста, символіста і майстра «барокко нашої доби» (див. нижче). Тепер виявляється, що все воно було зайво, бо щоб виписати отакий дешево сентиментальний діяложок, досить і цих наявних німецьких засобів.

І тому, передбачавши оцінки відомого роду, мовляв, ось поет, після десятиріч пошуків, прийшов нарешті до чогось на зразок осінньої мудрости, варт застерегтися таким робом. Не знати, що у даному разі править за протилежність до мудрости. Але певне одне: якщо у перспективі взагалі може існувати загроза приплисти до таких мудрощів, то ліпше від самого початку не вдаватися ні до яких дурощів експресіонізму чи символізму.

Ба, й з погляду простої техніки у збірці раз-пораз трапляються речі геть неможливі. У «Смерті Шевченка» є, наприклад, такий рядок: *викликає домо свою навмання* — де, завдяки розмірові, слово «своєю» читається з наголовком на «о». У вірші «Епітафія на піску» наявна сполука *сліди від стій в піску* — спробуйте вивомити! І це в українській мові, де закон заміни «в» на «у» так щедро, так щиросердо стоїть до розпорядимости кожного! (У цьому вірші, до речі, має місце й такий черговий шедевр поетичної думки: *Куди ж вернутися, коли немає вороття?*)

Назва збірки непереносно манірна, не відповідна віковій автора. «Кам'яні луни» — так можна озаголовлювати, мавши двадцять, щонайбільше тридцять років. Такі заголовки не личать тому, кому, видно, настала пора покинути оригінальне

віршування, а переходити на переклади або на прозу.

Що така пора раниш або пізніш приходять до кожного поета, я знав давно. І тим не менш ця Лесичева збірка справила на мене шок. Я перечитую її, перечитую те, що написав, і мені не віриться. Мені не віриться, що ще тільки п'ять років тому поетична творчість Лесича була для мене приводом написати теоретичну працю на теми поетики, не віриться подвійно: що це той самий Лесич і що це той самий я.

З усієї сили-силенної написаного про Лесича для рекламних сторінок наприкінці книги вибрано щось, де гучномовність живе у заavidній гармонії з пустопорожністю. Прощу порівняти: *Естетична вартість поезії Лесича полягає насамперед в її символічній образності — тієї (тій? — І. К.) образності, яку сам поет так влучно спромігся протиставити псевдореальності буденних сприйнятів (...)* лірика Вадима Лесича справляє враження есotericного вікна (враження вікна! — І. К.), несподівано відчиненого у великий

незбагнений космос (...) Або ще так: *поезія Лесича — не тільки філософія, а й розрада й підтрим самотньому (...)* Вона виступає як знак нового барокко — барокко нашої доби (...). Його земля росте, мов круглий хліб із зерен і сама стає — хлібом для живих. Його рількеанство здебільшого — своєрідне, бароккове рількеанство, і келих солодкого, мудрого й безмежно заспокійливого вина, що він підносить у замкненості своєї келії, — це келих життєдайного соку, і він п'ється за життя.

Я не можу заспокоїтися, думавши, що поетові подобається читати про себе таке. Таж ані словечка про семантичні, про структуральні, нарешті про емоційні властивості цього колись будь-що-будь визначного доробку.

Обкладинку до збірки зробив майстер, за кожним кроком становлення якого стежити — висока приємність. Але з збіркою обкладинка не має нічого спільного.

Ігор КОСТЕЦЬКИЙ

Чи справді репрезентативна антологія українського оповідання?

THEIR LAND. An Anthology of Ukrainian Short Stories, Edited by Michael Luchkovich, Svoboda Press, New York 1964, 325 st.

Перша антологія українського оповідання англійською мовою, що появилася в видавництві «Свобода» минулого року, претендує бути «репрезентативною збіркою різного виду і жанру українських коротких оповідань, які показують багатство і красу української літератури», — як це сказано на суперобкладинці.

Доволі довго довелось українській громадськості та англomовному читачеві, зацікавленому українською літературою, чекати на цю першу антологію, не зважаючи на те,

що саме в англomовному світі живе найстарша українська еміграція та найбільше число освічених людей, кваліфікованих для такої роботи.

Ця антологія заповнить собою без сумніву хоч дрібку дотеперішньої прогалини перекладів з української літератури на англійську.

До збірки увійшов 21 письменник з 26 прозовими творами, не завжди «короткими оповіданнями», як це намічено видавцем. Є тут і типові новели, нариси і фрагменти недокінчених творів («Фавст» Косинки). Чому видавцеві здавалося доцільним видавати антологію короткого оповідання, чи з огляду на популярність цього жанру в американській

літературі, чи з інших причин, — читач ближче не довідається. У збірці представлені такі письменники: Марко Вовчок («Лимерівна»), І. Франко («Малий Мирон», «Грицева шкільна наука»), О. Кобилянська («Природа»), Михайло Коцюбинський («Поєдинок», «На камені», «Сміх»), Модест Левицький («Лиха дорога» [?], «Страшна ніч»), Л. Українка («Розмова»), В. Стефаник («Вона — земля»), Л. Мартович («Відміна»), Б. Лепкий («Цвітка щастя», «Готовий в дорогу» [?]), Марко Черемшина («Зловили злодія»), В. Винниченко («Голод»), Ю. Клен («Пригоди архангела Рафаїла»), О. Довженко («Незабутне» [?]), Л. Мосендз («Гомо леніс»), Гр. Косинка («Фавст»), А. Любченко («Кров»), Ю. Липа («Петька Клин»), А. Курдидик («Три королі й одна дама»), О. Лисяк («Діен-Віен-Фу піддається завтра»), І. Керницький («Викинута газета» [?]), І. Смолій («Дівчина з Вінниці»).

Передмову до антології написав Кляренс Меннінг, відомий українцем славіст, професор Колумбійського університету в Нью-Йорку, вступ — Л. Луців, біографічні нотатки про поодиноких письменників — Б. Кравців, а вибір походить від Михайла Лучковича. З такої колективної роботи ледве чи може бути задоволений зорієнтований читач, і нема в цьому дива.

У короткому огляді українського оповідання Л. Луців пише, що до цієї збірки було виготовлено мало спеціальних перекладів. Більшість перекладів взято з раніших, друкованих в англomовному додатку до «Свободи», де друкуються й винятки з української літератури. Цей випадковий добір творів відбивається дуже негативно на якості збірки. Несподіваний добір авторів, зокрема тих, що нині живуть в США чи Канаді. Поруч загальнознавчих письменників (Довженко, Любченко) потрапили в антологію з «редакторської протекції» еміграційні, на всякий випадок не першорядні прозаїки, про яких далеко не кожний навіть поінформований емі-

грант має уявлення, тим більше годі їх подавати чужинцеві як репрезентативних для найновішої української літератури.

У збірку не увійшов не тільки жодний представник сучасної української радянської прози, але навіть головних прозаїків 1920-их років там, крім Любченка та Косинки, немає (Хвильовий, Підмогильний, Слісаренко, Івченко), з еміграційних бракує, наприклад, Самчука та інших. К. Меннінг виправдує відсутність Хвильового, якого вважає найкращим представником короткого оповідання в українській прозі, тим, що йому, мовляв, у Канаді присвячено окрему збірку (це том, що його переклав і видав Юрій Луцький). Підбором творів ця збірка нагадує східноберлінську антологію «Україніше Ерцелер».

Українська література 19 — початку 20 віку відзеркалює хіба тільки нужду і культурний застій нашої країни. Чомусь з Франка вибрано два оповідання з сільською дитячою тематикою, не узгаднюючи його далеко сильніші натуралістичні твори чи то з бориславського циклу, чи з міського середовища. З таких сильних представників короткого оповідання в нашій літературі, як ними були В. Стефаник, Л. Мартович та М. Черемшина, вибрано тільки по одному творові, тоді як з письменників, що виявилися куди слабшими в цьому жанрі (О. Кобилянська, Л. Українка, Ю. Клен, В. Винниченко) потрапили в збірку оповідання до 20 сторінок друку. Богдан Лепкий і почасті О. Кобилянська з їх сентиментальним захопленням природою на нинішнього читача вже не діють так, як на своїх сучасників, добір саме з цих двох письменників треба нині робити преобережно, якщо не хочемо викликати у чужого читача враження, що українська література тхне провінційщиною. Теж і з Любченка та Косинки можна було вибрати куди характеристичніші твори, ніж це зроблено, бо ні «Кров», ні «Фавст» не є типовими для цих письменників, а з жанром «коротко-

го оповідання» ці два твори не мають нічого спільного.

Дивують передачі українських імен: чому одне ім'я англійщиться (Іваніха — Joanna, Григорій — Gregory), а друге ні? Чому Грицько а не Гриць («Грицева шкільна наука»)?

З українського боку безвідповідально, щоб таке видавництво, як «Свобода», яке диспонує громадськими фондами та фундаціями, не спромоглися на справді репрезента-

тивне видання української прози в англійському перекладі, яке б дало повний образ української літератури і відзеркалило б культурні, соціальні та політичні процеси на Україні. Ми свідомі того, що неможливо в таку антологію включити всіх письменників, які на це заслуговують, але антологія повинна включати поодиноких репрезентантів усіх напрямків літератури.

Анна Галя ГОРБАЧ

Повісті й оповідання з життя природи і тварин

Літературна діяльність відомої письменниці й лікарки Софії Парфанович пошквалувала особливо в останні роки; від 1959 по 1964 рік авторка видала аж п'ять книжок, що є небувалим здобутком, коли взяти до уваги наші еміграційні видавничі можливості (правда, три з-поміж книжок були видані накладом автора). Тоді як повість «На схрепчених дорогах» (1963) радше мемуаристичний твір, інші чотири книжки авторки тематично пов'язані з життям тварин та описами природи. Це дві повісті про домашніх товаришів людини: «Вірний приятель» (1961, про kota), «Такий він був» (1964, про пса) та два томи оповідань і нарисів докруг відпочинкової оселі біля Детройту «Діброва»: «Люблю діброву» (1959), та «Чарівна діброва» (1964). Тематично належить сюди і том нарисів «У лісничівці», виданий 1954 року в видавництві М. Денисюка.

Тому що всі ці названі твори пов'язані спільною природознавчою тематикою та особливим підходом авторки до явищ природи та ролі людини в ній, уважаємо доцільним розглянути їх разом.

Повість про тварин та життя природи не така аж без традицій в нашій літературі, як це твердить Вячеслав Давиденко у передмові до книжки «Такий він був». Це не вірно, коли він каже, що Софія Парфанович є «першою — яка заповзялася опрацювати ще майже незай-

ману ділянку в українській літературі». Пригадаймо дуже талановитого Василя Кархута, теж лікаря з професії, що залишив нам дві чудові повісті того роду, одну нав'язану Джеком Лондоном з життя карпатських вовків («Пупке життя»), та оригінальний твір про міграцію ком'яків, які в час голоду на Україні покидають свої чорноземні поля, щоб врятувати рід від загибелі («У пшеничних нетрях»). З радянських письменників мають непоганий успіх у ділянці природознавчої прози Оксана Іваненко та Олександр Копиленко. Закарпатський письменник і поет Василь Гренджа-Донський має в своїй збірці «Оповідання з карпатських полонин» ряд коротких нарисів з життя гірських тварин. Із старших письменників вже І. Франко та С. Ковалів започаткували в нас природознавчу прозу. Та цікаво заувагою ми хочемо не применшити заслугу нашої письменниці, а радше встановити місце, яке вона, продовжуючи традицію цього жанру, своїми творами посила.

Від тих п'ятьох книжок, що їх тут хочемо обговорити, треба відразу відокремити дві повісті — «Вірний приятель» і «Такий він був», в яких ідеться радше про спільну долю людей та їх чотириногих товаришів під час і після війни, ніж про чисто «природознавчі» твори. Хоч авторка мала задум поставити в центрі цих двох творів kota чи пса, читач мимоволі скерує свою увагу

не так на долю тварин, як людей, з якими вони ділять пригоди воєнної завірюхи. Де в чому ці дві повісті перегукуються з твором авторки «На схрещених дорогах», і читач, який сам пройшов подібну мандрівку з-під рідної стріхи на чужину, а ще, може, й такий, що не має безпосереднього відношення до kota чи пса як нерозлучних товаришів людини (а нині такі куди більше переважають), буде радше зацікавлений документальною сторінкою цих творів, ніж пригодами намічених героїв повістей. У повісті про kota панує у взаєминах між постатями та твариною сантимагалізм, що виявляється в надмірній пестливості. Від цих рис не вільна і повість про пса. Саме через це авторка не здобуде молодого читача, що під цим оглядом куди критичніший і більш насторожений, ніж дорослий. Надмірну чутливість авторбіографічної повісти «Вірний приятель», в якій ідеться про улюбленця авторки kota Биця, що його з жалем доводиться залишати на Бойківщині у приятелів і втікати на захід, сприймуть хіба тільки беззастерешні любителі котів.

Що стосується повісті про пса, то вона зустріла б куди більшу симпатію, якби її розповіджено з перспективи пса, а не людини. Не знаємо, наскільки було воно задумом авторки — під претекстом розповіді про пса зосередити увагу читача на долі людей, з якими цей пес переживав воєнне лихоліття. Бо так воно на всякий випадок вийшло, що читача більше цікавлять люди, ніж тварина. Ішлося б отже про пересув композиційної уваги серед постей повісти. «Український» пес переживає однакове воєнне лихоліття, що й українська людина; нагадувало б воно де в чому повісті з життя тварин польського натураліста Адольфа Дигасінського, який, щоб унаглядити духовий світ своїх тваринних постей, подавав одначасні паралельні ситуації та переживання у житті людей, пов'язаних чи наближених до даних тварин. Це отже відворотний шлях жанру байки.

Куди реальніше вдалося авторці схопити життя тварин в оповіданнях збірки «У лісничівці», де письменниця відтворює силуети улюблених тварин, що їх життя сплелось з долею мешканців української лісничівки на Бойківщині. У цій книжці читач знайде відтворений живою уявою клаптик рідного Підкарпаття та його мешканців, зачерпне жменьку відомостей про життя наших тварин (сарни, дикого кабана, дятеля, цапка і т. д.). Композиційно вдало вплетений у твір і нарис про старого бойка, мисливця Дмитра Рибак. Ця збірка пригадає нам наші мандри рідними лісами, а того, хто їх не пережив, уведе своєю цікавою розповіддю в світ бойківської природи.

Зовсім інші змістом дві дальші книжки авторки, присвячені українському клаптикові північноамериканської природи біля Деройту: «Люблю діброву» та «Чарівна діброва». Тут авторка вміло сплела описи американського надозірного царства, пригоди його мешканців (вужів, черепах, водяних ведмедів, бурундуків, диких гусей) з долею українських переселенців і подала короткими штрихами боротьбу цих тварин з людиною, яка захоплює їх простори. В ці нариси і оповідання авторка вміло увіткала ряд українських доль, при чому площини часу в неї перетинаються і нашаровуються. Письмениця підходить з побожністю до всіх явищ природи, кожний її рядок проймає любов'ю до всього живого, чи це рослина чи дрібна комашка. З уболюванням спостерігає вона наступ безоглядної людини на життєвий простір старих жителів «Діброви», що гинуть з рук недільних мисливців чи мусять ховатися в глушину нетрів.

Вячеслав Давиденко наводить у згаданій передмові слова ближче не названих критиків, мовляв, Софія Парфанович «це український Сетон-Томпсон». На нашу думку, це порівняння невірне. Подібність між Софією Парфанович та Томпсоном хоча й вище в загальному підборі тваринно-природничої те-

матики. Томпсоніві ідеться про те, щоб показати, що даний гатунок тварин може тільки тоді перетривати життєву боротьбу, коли він буде дотримуватися залізних законів природи, які передаються інстинктом і набуваним досвідом з покоління в покоління. Кожний порушник цих правил приречений у Томпсона на загибель. Його оповідання повні драматизму, кожне з них — струнко побудована «пригодишчя» новелька, насичена динамікою.

Софії Парфанович ідеться радше про співжиття людини з твариною, про охоронний обов'язок людини супроти природи та її мешканців. В композиційній площині авторка вдається радше до нарису, у неї переважає описовий момент, до того ж, не з погляду тварин, як це є у Томпсона. Брак динаміки в її прозі є, може, причиною, чому вона не стала улюбленим автором молоді, як ним став Томпсон-Сетон.

Коли зважити цікавий підбір тематики, Софія Парфанович повинна б посісти перше місце між авторами, що пишуть для молоді. Дидактичний момент її природознавчої прози відбивається не завжди позитивно на тому, чи авторці вдається розповіддю захопити читача. Читач не хоче, щоб його повчали, лекція природознавства мусять залишитися непомітною (що до цього вершин майстерності досягли оповідання Оксани Іваненко).

Нижня любов до всього живого, біль з приводу знівченої краси природи, яку людина повинна зберегти, а не руйнувати, глибокі знання таємниць природи промовляють до нас із цих названих книжок авторки, в яких кожний читач знайде щось для себе: клаптик рідної землі, введення у невідомий світ звичайних і екзотичних тварин, задушевне прагнення міської людини до природи.

А. Г. Г-ач

Що є з історичною бібліографією на Україні?

Не треба аж підкреслювати, що видавничі справи на Україні стоять погано, і то дуже погано. Вистачить перегорнути рекламно-інформаційні бюлетені московського книгарського підприємства «Международная книга», що їх висилають за кордон, щоб переконатися про справжню мізерію в цій ділянці більшовицької «культурної політики», зокрема якщо мова про видавництва неросійські. На Україні справи аж ніяк не покращали після т. зв. реорганізації видавництва на весні 1964 року, проведеної у зв'язку із створенням союзно-республіканського Державного комітету преси при раді міністрів УРСР, який очолив колишній відповідальний редактор «Радянської України» Іван М. Педанюк. Навіть не посилаючися на часті читацькі репліки на сторінках київської преси в цьому питанні, можна сміливо твердити, що видавничі справи

в Українській РСР зіпхнута на позиції провінційного животіння. Цим не хочемо сказати, що на Україні не бачать застрашаних недоліків і щодо тиражів окремих видань, і щодо тематики публікованого. Можна б зробити величезний реєстр цих недоліків, можна б досить докладно з'ясувати співвідношення російськомовних «весоюзних видань» з республіканськими. Сьогодні обмежимося проблемою майже цілковитої відсутності історичної бібліографії на Україні.

Ще в 1958 році на сторінках київського «Українського історичного журналу» (далі «УІЖ» — В. П. С.) вказано на необхідність видати фундаментальну бібліографію з історії УРСР. Рік пізніше «на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін указувалося на незадовільний стан у галузі створення історичної бібліографії України». З того часу

минуло вже близько шістьох років, і жадне видавництво досі не повідомило про те, чи і коли ця бібліографія появиться. Плянована була тритомна історична бібліографія, над укладенням якої «бібліографи працювали протягом 1958-1962 рр.». Однак їхня праця була даремною, бо «підготову першого тому, випуск якого плянувався на 1964 рік, припинено в Державній історичній бібліотеці з початку 1963 року, а в Інституті історії АН УРСР значно раніше». Але одночасно в Москві появляються томи бібліографічних матеріалів з історії Росії. Ндавно вийшла з друку історична бібліографія за 1917-52 рр., а тепер видаються томи, що охоплюють літературу з 1877 по 1917 рр.

Ці факти якнайкраще документують дискримінаційну політику російського імперіального центру супроти української історичної науки, яка в тлумаченні російських великодержавних шовіністів має завдання задовольнитися ролею невивагливої прибудівки до науки російської.

Чи на такі оплакані наслідки буде мати вплив підписаний сімома діячами історичної науки «Лист до редакції про необхідність видання бібліографії з історії УРСР» («УІЖ», ч. 1 за січень 1965)?

Дотеперішня практика радше вказувала б на те, що цей лист залишиться «голосом вопіючого в пустині» просто тому, що такою є вже діялектика імперіального мислення президіяльного керівництва КПРС, не зважаючи на те, якого національного походження є окремі співучасники цього керівництва та співвласники тоталістської абсолютної влади. Ілюзією є сподіватися, що таким партійним кар'єристам, як Микола В. Підгорний чи Петро Ю. Шелест, або їхнім підручним апаратникам у Києві, як Андрій Д. Скаба, Юхим Ю. Кондуфор чи Георгій Г. Шевель (яким у секретаріаті ЦК КПУ підлягають усі справи, зв'язані з ідеологією, наукою та культурою), можуть на серці ле-

жати українська наука та культура та творчість. А вже найменше лежить їм на серці, чи історична бібліографія України опрацьовуватиметься та публікуватиметься, чи ні. Такою є принаймні наша оцінка цих політичних персонажів на підставі того всього, що вони досі сказали, написали і зробили.

Кінцевий акорд у згаданому листі є і логічний, і цілковито нормальний при умові, що йдеться про нормальну суспільну систему та про логічно думаючих політичних керівників. Цей акорд звучить приємно:

«Вважаємо за доцільне відновити перервану роботу. Необхідно організувати видання бібліографії з історії УРСР та бібліографічних щорічників і заповнити ту прикру прогалину, яка ще й досі існує в радянській українській історичній науці. На сторінках журналу (обто «УІЖ» — В. П. С.) варто обговорити питання про те, кому найдоцільніше доручити керівництво цією справою. Можливо, для виконання її слід організувати групу бібліографів-істориків при Відділі історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР».

Можна бути не тільки скептиком щодо успіху листа, а й песимістом. Однак добре було б, якби ми помилялися, а домоглися свого автори листа: член АН УРСР І. П. Крип'якевич, професори та доктори історичних наук М. Марченко та А. О. Євденський, кандидати історичних наук Я. Р. Дашкевич та Я. Д. Ісаєвич, заступник директора наукової бібліотеки Львівського університету Ф. П. Максименко і бібліограф Н. М. Шеліхова.

Здається, що на дев'ятому році свого видання «УІЖ» перейшов на щомісячний журнал. Досі кожне число журналу датувалося двома місяцями; число 1 за 1965 датується тільки січнем. Може, саме цей факт не виправдає нашого скептицизму та песимізму щодо роботи над історичною бібліографією України.

В. П. С.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

Сумний коментар з додатком

Кілька місяців тому в «Дніпрі» був опублікований кіносценарій Івана Драча «Криниця для спраглих». За цей короткий час доводилося не раз читати й чути схвальні відгуки на цей твір, і я не можу собі втямити, чим вони зумовлені: не вже самого імени Івана Драча вже досить, щоб усе підписане ним вважати визначним твором? Як на мене, такий твір міг бути писаний у стані чорного розпачу (я не змінив би своєї думки, навіть якби сам автор хотів її заперечувати), хоч він ніби й виблискує гумором. Розпач міг бути викликаний хоча б тим, що доводиться писати стерильно чистий від змісту твір, якщо не хочеш фальшу.

Такі твори, у підтексті яких трагізм зв'язаного мистця, важко рецензувати, і я ставлю на цьому крапку, бо згадалася мені «Криниця...» з іншого приводу. Власне з того, що при читанні її я аж кілька разів натрапив на слово «приспичило»: найогидніша, яку можна вигадати, калька з російської.

Безпосереднім приводом повернутися до Драча було читання другої частини повісті Василя Земляка «Підполковник Шиманський». («Дніпро», ч. 2, 1965). Хоч цей автор не написав до пуття ще ні одного твору, він мені вельми подобається справжнім письменницьким хистом, який марнується в советчині не з його вини. Дійшовши до 24 сторінки названого журналу, я зупинився над тлумаченням спершу зовсім не зрозумілого мені вислову: «...найзамкнутіші дома відкрилися перед нами...» Тільки по тривалих роздумах, вдавшись за допомогою до російської мови, я зрозумів, що «дома» — скалькований з російської називний відмінок множини, що по-українському мав би звучати — «доми». Ще далі трапився мені такий вираз: «...але той на відріз

відмовився». Калька з російського — «наотрез». А потім ще й «мнимий» (з російського — «мнимый»).

Вже з чисто спортивного інтересу з цими словами я пішов по словниках, почавши з «зеленого», або «російсько-російського» (так у Києві жартома називають дуже зрусіфікований «Російсько-український словник», виданий АН УРСР у 1948 році за редакцією Л. Булаховського, М. Калиновича й М. Рильського). Ясна річ, що «мнимий», «навідріз» і «приспичило» подані в ньому як законно українські слова. Маючи під руками випадково тільки другий том великого «Українсько-російського словника» (теж видання АН УРСР), я й там знайшов і «мнимий», і «навідріз». Останнє ще й з посиланням на вельми авторитетне джерело: на П. Гулака-Артемовського («...сказав Рябло тут наодріз»). Лишалось завершити мандрівку по словниках на Б. Грінченкові, хоч результат мені був наперед ясний. І дійсно, у Грінченка жодного з цих слів-паразитів немає. Він мав таке бездоганне чуття українського слова, що й авторитет клясика Гулака-Артемовського (що був професором російського університету в Харкові, жив у російському мовному оточенні і міг собі втяти кальку — «наодріз») не міг зігнати його на магіці.

Сумне в цій історії те, що на Україні є не тільки пляномірно ведена русифікація за директивами, а й русифікація стихійна — як функція першої. Над українською домінує російська культура, а з нею й мова. У висліді її щоденного вжитку письменник Василь Земляк не помічає неприродності для української мови в такому вислові: «...найзамкнутіші дома відкрилися перед нами...» (між іншим, аналогічне я зустрів у перекладі спогадів Чарлі Чапліна, що друку-

ються у «Всесвіті»: «...купив три тома»; мало б бути: «купив три томи»).

Я умисне взяв саме таких двох авторів, яких найменше можна обвинувати в мовній неохайності, але навіть і такі, як вони, неспроможні протистояти натискові російщини. А вже запопадливі укладачі «російсько-російських» словників підписують у свої картотеки

відповідні слова від Драча й Земляка, щоб, посилаючися на їх авторитет, далі русифікувати українську мову.

Відний лицар українського слова Їорис Антоненко-Давидович! Багато їх бідних. Бідний і Євген Кирилук, що наче з вітряками воює у нотатці, друкованій нижче як додаток.

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

Помилки в етері

Наше радіомовлення служить народів, задовольняє його культурні потреби, є трибуною виховання молодого покоління. Радянське радіо несе слова правди нашим братам і сестрам за межами Вітчизни.

І прикро, коли радіослухачі висловлюють незадоволення (не без підстав) мовою українських радіопередач. Мені особисто не раз доводилося з цього приводу виступати в пресі, писати листи. Якось була в мене й зустріч з працівниками радіомовлення. Правда, на неї запросили чомусь тільки дикторів, а редакторів запросити забули, хоч від них передусім і залежить якість передач.

На останній свій лист до колективу Українського радіо, надісланий 29 листопада минулого року, я відповіди не одержав, а мова передач не тільки не поліпшується, а навпаки — погіршується.

Ясна річ, немає змоги аналізувати всі радіопередачі. Тому мої враження, звичайно, не повні, але й вони більш-менш відображують невітшну картину.

Ось кілька прикладів з того, що пролунало в етері останнім часом. Я почув «відправитися» (11.35, 30. XI. 64 р.) замість «вирушити»; «кладова» (8.05, 30. XII) замість слова «комора», яке вживав Шевченко («є в коморі і на дворі»), та й тепер його широко вживають у народі; «пустир» (7.45, 5. XII) замість «пустка». Можуть сказати, «пустка» го-

ворять про житло, але це слово має й інше значення — незаселена ділянка землі. Ще почув я «Турція» (19.45, 30. XII) замість «Туреччина»; «перехресток» (17.05, 30. XII), хоч загальноживане в класичній і радянській літературі — «перехрестя»; «співпало» (17.15, 5. I. 65 р.) замість «збіглося»; «економії» (8.45, 12. I) замість «заощадження»; «гусениці» (16.05, 15. I) замість «гусінь»; «під редакцією» (9.30, 18. I) замість «за редакцією»; «настирливо вчить» (16.05, 22. I) замість «наполегливо», бо «настирливо» це «назойливо», а в контексті слово було вжите в позитивному значенні.

Дуже часто можна почути: «тримають раду» (8.13, 23. I). Так і хочеться запитати: «За що тримають?» Є ж звичайне народне слово «радіяться». Або «по новій технології» (12.05, 25. I) замість «за новою технологією»; «наносять шкоду» (21.35, 27. I) замість «завдають шкоди»; «лакомий кусок» (16.40, 2. II) замість «ласий шматок»; «рейд продовжується» (8.05, 5. II) замість «триває». Загалом слово «продовжується» повторюють по радіо сує безліч разів щодня...

Усе це стосується редакторів. Та дуже багато помилок і в мові дикторів. Передусім у наголосах. Радіо знає тільки один наголос «вугілля» (16.15, 28. XII), тоді коли в українській мові є єдиний наголос «вугілля»; «квартал» (8.05, 31. XII), хоч в українській мові, як і в росій-

ській, єдино правильний наголос «квартал»; «відтоді» (21.45, 11. I), а треба «відтоді». Останнє можуть заперечити, бо такий наголос є в академічному українсько-російському словнику. Але, як і завжди, має рацію Козьма Прутков: «...не верь глазам своим». Правильно наголос дано в «Русско-украинском словаре для средней школы» Д. Ганича та І. Олійника («Радянська школа», 1962, стор. 508).

Радіомовлення твердить: «спорудити» (8.13, 23. I), а треба «спорудити»; «охляп» (18.40, 31. I) читав відомий, заслужений автор замість «охляп»; «каталог» (9.30, 14. II), а треба, як і в російській мові, «каталог»; «дзвонить телефон» (8.10, 5. II) замість «дзвонить»; «прошу» (7.55, 6. II), а треба «прошу».

Багато звуків диктори вимовляють теж неправильно. Наприклад, надто тверде «г» у словах «згадуючи», «багато». Я вже про це писав не раз у зв'язку з вимовою «Гоголь». У нас

обидва «г» тут м'які, а вимовляють ці звуки так твердо, що вуха ріже. Не раз писав я і про слово «кукурудза». Пишемо ми «дз», але це так звана африката — дві літери читаються як один звук. Тут «д» майже не чується. Хто не може вимовляти африкати, краще хай вимовляє один звук «з». Так само в словах «проводжати», «сиджу» та інших, досить часто вживаних по радіо.

Певний виняток становлять радіопередачі з Львівської, Чернівецької, Вінницької, Харківської, Дніпропетровської, Одеської областей — там диктори читають краще. Чому б Українському радіо не оголосити конкурс на заміщення посад дикторів? І чому б не реагувати на листи радіослухачів, як то роблять усі інші установи?

Євген КИРИЛЮК

(«Літературна Україна» від 19 лютого 1965)

Коментатор і його читачка

Радо читаю коментарі п. Орпа (журналістичний криптонім) в тижневику «Вільна думка», в його постійній рубриці п. н. «З тижня на тиждень». У переважаючій більшості ці коментарі серйозно аргументовані та солідно обґрунтовані. Але деколи коментатор, задивившись у поставлений ним самим кінцевий пункт, забуває поглянути направо чи наліво і «жене» до своєї мети. Так сталося з його коментарем у числі 48 від 29 листопада 1964 під заголовком «Літературне наближення». На мою думку, цей заголовок аж ніяк не відповідає змістові коментаря. Передусім вразило мене несправедливе трактування журналу «Сучасність».

Я є постійним передплатником журналу, посідаю всі річники і мені не важко встановити, яке «літературне наближення» до Росії «пропагує» цей журнал. Беру числа за

1963 рік, переглядаю їх і бачу, що є тільки один твір-переклад з російської літератури — «Один день Івана Денисовича» Солженіцина (чч. 1 та 2). Цей переклад зроблений у той час, коли у світі багато говорилося про Солженіцина. Дехто з українців тут, в Австралії, радів, що може познайомитися з твором в українському перекладі, бо російської мови не знає. Солженіцин якразво змалював відносини в концетраційних таборах Радянського Союзу і тим самим познайомив нас із життям українських людей у них, а відомо ж, що українці становили і становлять найбільший відсоток в'язнів у цих таборах.

У річнику за 1964 знаходжу такі переклади з російської: Віктор Некрасов, «По обидва боки океану» (чч. 5 і 6); Владімір Войнович, «Хочу бути чесним» (ч. 8) та «Півкілометра віддалі» (ч. 9); Александр

Солженіцин, «Матрьонин двір» (ч. 7).

Звідки коментатор знає, що Некрасов є «російським шовіністом з України»? Відомо, що в січні 1964 Некрасов у своєму інтерв'ю в паризьких газетах дуже тепло висловився про молодих українських поетів у Києві і поставив питання, чому ніхто на Заході не запрошує їх на літературні виступи. Войнович у своєму творі доводить, як тяжко бути чесним у радянських умовах; а українцям напевно ще тяжче. Отже не кидати на них камінням. Скільки ж каміння кинуто на Максима Рильського! А що можна закинути черговому творці Солженіцина з українського погляду?

Дуже дивно, що всі згадані твори викликали несподіваний висновок коментатора, який пише: «Отже висновок простий. Не вміщувати творів українських літературних „холуїв“. Вміщувати кращі зразки російської прози». Дивно. Таж російська літературна творчість в СРСР таки справді вільніша, і тому ми можемо на її підставі докладніше пізнати шорстку радянську дійсність. Наші замляки живуть у цій дійсності не тільки на Україні, але також розкинені по всьому СРСР... Ті українці на еміграції, що опановані комплексом меншеварости, можуть на підставі надрукованих перекладів з теперішньої російської прози пізнати характерні риси росіян і на цій підставі зробити порівняння з такими ж рисами українців.

Повторюю: різноманітна тематика перекладених творів є корисна для пізнання сучасного життя в СРСР. Тому гадаю, що завваги п. Орпа не слушні. А згадка про небажання друкувати твори «українських літературних холуїв» не тільки несправедлива, але навіть образлива.

Я переконана, що редактор журналу «Сучасність» моєї оборони не потребує. Але як жінка, що має більше чутливу душу, ніж чоловіки, я мусіла відгукнутися на коментар п. Орпа. Можливо, що відгукнулася в досить своєрідний спосіб.

Повертаючися до журналу, я до-

зволю собі поставити питання коментаторові «Вільної думки», чому він «не помітив» надрукування такого шедеву, як «Китайський святий» О. Довженка (ч. 9, 1963), або такого оригінального підходу до дитячого світосприймання, як це зробив О. Ізарський у своєму творі «Ранок»? Саме цей твір я порадила б усім виховникам прочитати. А яка його думка про «Замок над Водаєм» С. Домазара (чч. 11 та 12 за 1963 рік і чч. 1, 2, 3 та 4 за 1964)?

Пан Орп закінчує свій коментар так: «...усяка спроба „літературного наближення“ до Росії на еміграції мусить здаватися небезпечною — і дивною». Справді «дивною»! Бо у вибраних для перекладу творах самі автори підкреслюють всі негативи радянської системи, про які ми повинні таки знати, бо інакше буде так, як не дуже то давно: в Галичині ідеалізували росіян, а на Великій Україні — поляків. Адже Микола Зеров вибрав для перекладу «Бориса Годунова» Пушкіна, Чому? Бо в цьому творі показані найхарактерніші риси російської влади. А їх, ці риси, ми, українці, повинні б зокрема добре знати.

Мені здається, що було б доцільно, якби редакція передрукувала основні думки із згаданого мною коментаря п. Орпа. Таким чином читач зрозумів би, про що мені йдеться.

Любов МИХАЙЛІВ (Австралія)

★

У своєму коментарі «Літературне наближення» Орп пише, ніж іншим, таке:

«Журнал „Сучасність“ (Мюнхен) — з вигляду гарний, цікавий, дбайливо редактований журнал. За напрямком він націоналістичний... Вже четверте з черги число „Сучасности“ подає нам зразки підсоветської прози. Що ж, добре, — скажете, — цікаво почитати, крім талановитих творів наших молодих підсоветських поетів, також дещо з прози. Поезії — патріотичні, захопливі, навіть бунтарські; але ж

проза може розказати нам докладніше, реалістичніше про теперішнє життя на Україні.

«Коли ж ба — ця проза не українська, а російська... Редакція ніби слушно зауважила, що російська підсоветська проза цікавіша, ніж українська, вона свободніша, відважніша, культурніша... Отже висновок простий: Не вмщувати творів українських літературних „холуїв”. Вмщувати кращі зразки російської прози.

«Та чи це дійсно таке просте?

«Що власне нам не подобається найбільше в теперішній советській імперії? Її комунізм? Але ж з цього комунізму нині залишилася тільки тінь, порожня фразеологія, „новоклясовий” міщанський кар’єризм. Її атеїзм? Він без сумніву діє і шкодить. Але все таки люди більше ходять до сповіди нині, ніж за Польщі в Галичині, релігія живе в катакомбах, до Плащаниці у Львові стоять черги на два-три кам’яничні бльоки. Її господарські злидні? Ці злидні нині гірші, вчора були менші, та й не однакові вони для всіх... Правда, є диктатура, заслання, поліційний терор... Але й терор нині полегшав...

«Усім ясно: наша ворожнеча, наша ненависть до Москви не тільки ідеологічна чи політична, а насамперед національна... І який стосунок має до нас навіть „прогресивна”, „культурна” і яка ще хочете російська література? Правда, ми можемо бачити в ній показники полегшення терору й диктатури. Але ж ця „відлига”... часто стосується тільки росіян, а не українців...

«Тому й нині навіть твори наших літературних „холуїв”, писані про українськи, для нас ближчі, ніж перлини Некрасова (російського шовініста з України) чи Солженіцина. Бо хоч цих холуїв примушують пи-

сати казенними штампамми, славити доярок і свиномагок, поклонятися „старшому братові”, то все таки сам факт, що вони пишуть по-українськи, є в умовах теперішнього „злиття культур і мов” своєрідним національним протестом...

«...На еміграції, де український літературний твір майже неможливо видати за браком фондів, наші націоналістичні журнали друкують переклади з — російської мови. Може, деякі наші прогресивні приятелі закинуть нам шовінізм, незрозуміння вселюдських літературних цінностей. Це звичайно не так. Ми вмємо цінити літературних геніїв... Але особите вподобання і національний інтерес — дві різні речі, і ми ніяк не погодилися б, щоб російські літературні твори друкувалися, наприклад, у „Вільній думці”. У довоєнний час ніякий галицький журнал не друкував перекладів з польської літератури. В умовах німецької окупації Франції навіть коляборантські журнали Віші не друкували перекладів з німецької. Київська „Рада” не вмщувала російських перекладів. Микола Хвильовий кликав: „Геть від Москви!”

«Чому нині ми маємо бути інакшими? Що власне змінилось? Чи, може, наша національна боротьба вже перестала бути національною, перетворилася в якийсь політичний „антикомунізм” чи „антидиктатуру”? Але ж зовсім ні, наша боротьба проти Москви за національне визволення нині ще безпощадніша, ніж вона була 30 чи 50 років тому. В цій боротьбі нині російщина в наступі, в боротьбі цій ми зазнаємо велетенських втрат і жертв. В цих умовах усяка спроба „літературного наближення” до Росії на еміграції мусить здаватися небезпечною — і дивною».

ОРП

З приводу коментування творів Василя Симоненка в газеті «Шлях перемоги»

На прохання редакторів газети «Шлях перемоги» ми погодилися на переддрукування в цій газеті надрукованих у нашому журналі за січень ц. р. творів Василя Симоненка. Звичайно, ми не домовлялися з редакторами «Шляху перемоги» про можливість чи характер коментаря до згаданих творів, бо цю справу ми вважали і вважаємо добрим правом кожної газети чи журналу. На жаль, коментар, що його дала редакція «Шляху перемоги» до творів Василя Симоненка, у своєму виданні за 21 лютого ц. р., викликає принципові застереження. «Шлях перемоги» називає Василя Симоненка та його однодумців на Україні «українськими націоналістами» і пробує ідентифікувати їх зі своїми ідеологічними і політичними пози-

ціями. Це вважаємо виявом повного браку будь-якої відповідальності за друковане слово і політичною та особистою провокацією у відношенні до родини і товаришів покійного письменника та цілого культурного процесу на сучасній Україні. Звичайно, у своїх нападах проти творчості покійного сьогодні Симоненка та його товаришів «шестидесятників», деякі радянські критики не спинялись перед різними провокативними обвинуваченнями. А в той же час творчість Василя Симоненка й інших сучасних молодих поетів і письменників на Україні це — природний вияв органічних прагнень діячів української культури здобути для неї належне їй місце серед культур інших народів.

Редакція «Сучасности»

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріялі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

З М І С Т

Ігор Калинець. Поезії	3
Олекса Ізарський. Віктор і Ляля	7
Борис Олександрів. Про форму, зміст і людське серце . .	47
Юрій Соловій. Мирослав Радиш — спогади і враження на тлі його доби	49
Анна Галя Горбач. Українські мотиви у творчості Йозефа Рота	54
Емануїл Райс. Правий та лівий умонастрої в літературі та мистецтві	62
Богдан Осадчук. Югославські комуністи на власних позиціях	77
Роман Рахманний. Діти чумацького шляху за кордоном . .	84
Лев Білас. Гутенберг і Федоров	94
Критика і бібліографія. Під знаком спадання (І. Костецький) — Чи справді репрезентативна антологія українського оповідання? (А. Г. Горбач) — Повісті й оповідання з життя природи і тварин (А. Г. Г-ач) — Що є з істо- ричною бібліографією на Україні? (В. П. С.)	112
Огляди, нотатки. Сумний коментар з додатком (І. Кошелівець) — Помилки в етері (Є. Кирилук) — Коментатор і його читачка (Л. Михайлів) — З приводу коментування творів В. Симоненка	122

Адреси наших представників

- Австралія:** «Library & Book Supply»
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.
Australien
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham
- Канада:** I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція:** M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:8:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	швц.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голландія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	шм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,00	26,-	швц.
Швеція	3,-	30,-	шор.

Появилось 2 число

DIGEST OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за лютий 1965

Комуністична партія України —
Держава і право — Економіка —
Сільське господарство — Торгівля
— Література — Мистецтво — Пре-
са і публікації — Зв'язки з закор-
доном — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна
передплата — 15 дол., передплата
на два роки 25 дол., три роки —
30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

